

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Т. М. Кучера

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

УДК 2(075.8.034)
ББК 86.2я73
К 95

Рецензенти

С. А. Крилова, д.філос.н., професор
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Г. Г. Січкаренко, д.істор.н., доцент
Київський національний лінгвістичний університет

Л. В. Северин-Мрачковська, к.філос.н., доцент
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Редколегія факультету управління персоналом, соціології та психології

Голова редакційної колегії Цимбалюк С.О., д.е.н., доцент.

Відповідальний секретар редакційної колегії Поплавська О. М., к.е.н., доцент.

Члени редакційної колегії: Колот А. М., д.е.н., професор; Гаєвська О. Б., д.філос.н., професор; Савенкова Л. О., д.пед.н., професор; Смолянчук В. Ф., д.політ.н., професор; Петюх В. М., к.е.н., професор; Сгадова В. В., к.пед.н., професор; Артеменко С. Б., к.соц.н., доцент; Музичко Л. В., к.психол.н., доцент

*Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою КНЕУ
Протокол № 5 від 11.02.2016 р.*

Кучера Т. М.

К 95 Релігієзнавство [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Т. М. Кучера — К. : КНЕУ, 2016. — 95 с.
ISBN 978-966-926-074-1

Навчальний посібник розроблено відповідно до вимог навчальної програми курсу «Релігієзнавство» для економічних вищих навчальних закладів України.

У посібнику подається аналіз релігії як культурно-історичного явища, висвітлюються сучасні релігії та їх роль у розвитку цивілізації, розглядаються питання історії та сучасного стану релігійних вірувань і конфесій в Україні, конституційно-правові засади забезпечення свободи совісті.

Посібник розраховано на студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, а також на широке коло читачів, які цікавляться феноменом релігії, прагнуть пізнати її різноманітність, виявити її буття за різних часів та в різних країнах.

УДК 2(075.8.034)
ББК 86.2я73

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

ISBN 978-966-926-074-1

© Т. М. Кучера, 2016
© КНЕУ, 2016

Зміст

Вступ	4
<i>Тема 1.</i> Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна	6
<i>Тема 2.</i> Сутність і соціальна природа релігії.....	12
<i>Тема 3.</i> Походження релігії та її історичні форми і типи. Архаїчні форми релігії	19
<i>Тема 4.</i> Національні релігії	30
<i>Тема 5.</i> Буддизм: основи віровчення і культу	42
<i>Тема 6.</i> Виникнення та еволюція християнства.....	48
<i>Тема 7.</i> Особливості віровчення і культу ісламу	56
<i>Тема 8.</i> Історія та сучасний стан релігії в Україні	64
<i>Тема 9.</i> Новітні релігійні течії та рухи.....	75
<i>Тема 10.</i> Основи свободи совісті і віросповідання в Україні	83
Додатки	91

ВСТУП

Важливе місце в підготовці висококваліфікованих спеціалістів у вищих навчальних закладах належить гуманітарним дисциплінам. Серед них курс «Релігієзнавство», що тісно пов'язаний із курсами «Філософія», «Культурологія», «Етика», «Соціологія».

Релігієзнавство — міждисциплінарна наука, що входить до циклу філософських дисциплін і використовує методи історії, соціології та психології. Предметом релігієзнавства є дослідження історії та особливостей виникнення, розвитку і функціонування релігій у сучасному світі. Предметом передбачено вивчення релігій у межах основних утворень дисциплінарного релігієзнавства — історії релігій, філософії релігії, психології релігії, соціології релігії та феноменології релігії.

Вивчення релігієзнавства має важливе значення для піднесення загальноосвітньої і культурної ерудиції, світоглядного самовизначення і виховання студентів, формування їхньої громадянської позиції. Вивчення дисципліни — це складова гуманітаризації освіти і формування духовної культури студента.

Предмет науки «Релігієзнавство» полягає у вивченні особливостей релігій світу, історії їх виникнення, дослідженні перспектив розвитку і функціонування релігій у сучасному світі.

Мета навчальної дисципліни:

- дати базові уявлення з наукового релігієзнавства, що сприятимуть формуванню системи знань про релігійні системи, закономірності їх виникнення, функціонування і розвитку;
- досягти знання і розуміння студентами основних теорій походження релігії, ранніх форм релігійних вірувань, особливостей формування і розвитку національних та світових релігій, їх впливу на економіку, суспільне і політичне життя народів та імперій;
- дати історіософський аналіз конфесійного розвитку в Україні;
- показати особливості сучасного розвитку та географію релігій в Україні та світі;
- сформуванню засади основних принципів сучасного розуміння свободи совісті.

Завдання дисципліни:

- показати студентам сучасні здобутки світового релігієзнавства, що дозволить набути практичних навичок ідентифікації певних явищ суспільного життя як релігійних;
- сформуванню вміння застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу різноманітних суспільних явищ та у ситуаціях світоглядного вибору;
- полегшити розуміння символіки і головних ідей багатьох творів мистецтва.

Після вивчення науки студент повинен

знати:

- предмет релігієзнавства, його місце у системі філософських наук;
- основні течії релігії та історію їх виникнення;
- місце і роль релігії у житті суспільства та людини;
- теорії походження релігії;
- основні форми первісних вірувань;
- національно-державні релігії, їх походження та сутність;
- світові релігії та їх вплив на соціально-політичне життя світової спільноти;
- вплив релігій на економіку країн;
- загальні відомості про засновників релігійних систем, визначних учених-релігієзнавців, зміст священних писань і релігійних доктрин;
- сучасний стан релігії та церкви в Україні й світі;
- зміст та основні напрями сучасного діалогу між державою та церквою в Україні;

уміти:

- користуватися основними поняттями і категоріями релігієзнавства;
- аналізувати вплив культурно-історичних і соціальних факторів на формування релігії;
- вирізняти спільне і своєрідне, притаманне кожній світовій релігії;
- володіти мистецтвом розуміти людей, чий спосіб мислення інший;
- бути здатним до ведення ефективного бізнесу з урахуванням релігійних особливостей суб'єктів комерційної діяльності;
- застосовувати теоретичні знання в аналізі діяльності конфесій в Україні та світі.

Сфера реалізації набутих знань і вмінь у майбутній професії:

- національна і міжнародна економіка, політика та культура;
- спілкування з людьми іншого віросповідання, конфесії;
- толерантність, віротерпимість.

Структура дисципліни передбачає два модулі.

Модуль 1. Релігієзнавство як наука і навчальна дисципліна. Походження релігії та її історичні форми і типи.

Зміст першого модуля складається з тем, пов'язаних із розкриттям сутності релігії, її функцій, значення у житті суспільства та індивіда, становлення релігієзнавства як науки. Аналізується походження релігії та її історичні форми і типи.

Модуль 2. Світові релігії. Історія та сучасний стан релігії в Україні. Основи свободи совісті і віросповідання в Україні.

Зміст другого модуля складається з тем, що розкривають сутність світових релігій (буддизм, християнство та іслам), історію та сучасний стан релігій в Україні.

Форми викладання дисципліни:

— лекційні та семінарські заняття, обговорення рефератів та есе, підготовлених студентами, ділові ігри, дискусії, засідання круглого столу, консультації викладачів та індивідуальні заняття;

— самостійна робота студентів, що передбачає засвоєння теоретичного матеріалу, підготовку до семінарських занять, виконання письмових робіт (рефератів, есе, тестових завдань, контрольних робіт, заповнення таблиць та ін.), підготовка до участі в студентській науково-практичній конференції, дискусіях, ділових іграх і засіданнях круглих столів.

Тема 1. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Релігієзнавство як наука: історія становлення та предмет його вивчення. Конфесійне і наукове релігієзнавство.

1.2. Структура релігієзнавства та методи дослідження.

Мета: ознайомити студентів з історією становлення релігієзнавства як науки; структурою релігієзнавства і методикою дослідження релігійних явищ; понятійним апаратом і основними темами та проблемами дисципліни.

Вивчаючи тему, ви маєте *знати*:

- предмет релігієзнавства, його місце в системі філософських наук;
- структуру релігієзнавства;
- співвідношення релігієзнавства та теології;
- співвідношення релігієзнавства та атеїзму;

уміти:

- користуватися основними поняттями та категоріями релігієзнавства;
- орієнтуватися в основних методах дослідження релігії;
- аналізувати практичний сенс релігієзнавства.

1.1. Релігієзнавство як наука: історія становлення та предмет його вивчення. Конфесійне і наукове релігієзнавство

Релігієзнавство — порівняно молода і водночас одна з найвідоміших галузей гуманітарного знання. Її складові почали формуватися в систему знань лише в XVIII — XIX ст.

Родоначалником релігієзнавства як окремої галузі наукових знань вважається англійський дослідник і еволюціоніст *Едвард Тайлор* (1832 — 1917), який дослідив вірування первісних народів, причини появи релігії, зв'язок первісних релігій із розвинутими релігійними системами. Найбільш відомі праці Е. Тайлора «*Первісна культура*» і «*Антропологія*».

Релігієзнавство — комплексна галузь наукових досліджень, що вивчає суспільно-історичну природу релігії, її механізми у соціальних зв'язках з економічними, політичними і духовними структурами суспільства та її вплив на особистість віруючих людей у певні історичні періоди, розглядає релігію як складову суспільства, що розвивається разом з ним і у певний спосіб впливає на свідомість людини.

Релігієзнавство — це автономна, особлива дисципліна гуманітарного знання, об'єктом всебічного вивчення якого є феномен релігії в найрізноманітніших соціокультурних чи структурних виявах, зв'язках і взаємовпливах.

Феномен релігії та його структура є винятковими об'єктами релігієзнавства.

Інші дисципліни гуманітарного знання: філософія, право, політологія — також включають релігію до сфери зацікавленості, однак, по-перше, ті чи ті окремі науки розглядають феномен релігії лише у відповідних аспектах і, по-друге, як структурний компонент поряд з іншими, не менш важливими компонентами, що включаються до системи тієї чи іншої науки.

Релігієзнавство як самостійна дисципліна гуманітарного знання встановлюється у другій половині XIX ст.

Причини появи релігієзнавства можна назвати такі. По-перше, процес диференціації наукового знання, який охопив духовний клімат тодішнього суспільства, здійснювався не без впливу позитивізму. По-друге, з цим процесом пов'язана необхідність систематизації та упорядкування накопиченого знання про релігію.

Значні доробки в інших сферах знання з питань релігії сприяли постановці суто релігієзнавчих проблем, і тому наука про релігію постала в період духовного розвитку людства. *Г. Фрік* називав *релігієзнавство* — «*дітище Просвітництва*». Саме в цю історичну епоху акумулювалася система поглядів, яка стає відомою під назвою «*концепція природної релігії (обмеженої лише розумом)*». Говорити про упорядкування історичних знань про релігію в той час було недоцільно.

Основними першоджерелами, на підставі яких відбувалось упорядкування і систематизація знань про релігію, були такі.

1. Свідчення місіонерів і мандрівників про релігійні вірування і культу здебільшого неєвропейських народів. Чому неєвропейських? Тому що в християнських країнах Заходу і мусульманських країнах Сходу побутувала думка про самодостатність і виняткову авторитетність Священних книг для вивчення релігій. Для чого вивчати християнство, якщо його істини вже містяться в Біблії? Це гальмувало розвиток знань про релігію.

2. Праці дослідників міфологічної проблематики, особливо тих, хто досліджував грецькі, єгипетські, ассирійські міфи.

3. Італійський філософ Ж. Батист Віко у праці «Принципи нової науки» вводить положення історизму. Від цього часу релігія почала розглядатися як один з елементів життя суспільства, що потребує вивчення.

4. Мовознавчі пошуки орієнтовані на вивчення східних мов і релігій. Відкриття санскриту відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку знань про релігію.

5. Досвіди раціонального осмислення релігії, які з'явилися з появою філософії релігії.

6. Археологічні відкриття (Леяр, Річ, Робінсон).

7. Відкриття в галузі етнографії, антропології та фольклору.

Перші автори, які торкалися проблем релігії, з'являються у X — XI ст. серед *мутекалімів* (знавці схоластичних богословських шкіл). Згадують про релігійні вірування й арабські учні-енциклопедисти, письменники Альберуні («Про Індію») і Ам Шахестані. Їхні трактати написані з позиції стороннього спостерігача, що обумовило неупереджений аналіз існуючих на той час віровчень і уявлень про світ.

Спонукальною причиною до оформлення релігієзнавства як окремої дисципліни стало поширення методу вивчення релігії. Цей стимул дістав назву *компаративістський (порівняльний)*. Учені, які користувалися цим способом вивчення різних вірувань, вдавалися до зіставлення релігійних віровчень і світобачення за різноманітними критеріями, наприклад, як спільні віроповчальні принципи окремих культур, ритуальні елементи, мовні еквіваленти назв божеств та ін.

Німецький і англійський філолог Макс Мюллер (1823 — 1900) на підставі лінгвістичних досліджень довів, що найменування богів у більшості народів було пов'язане з позначенням неба, сонця, зірок. Він обгрунтував тезу, що верховне божество мало однакову назву в різних релігійних віруваннях народів. Наприклад: санскритське — *Дяус*, те саме, що грецьке — *Зевс (Zeus)*, римське — *Іові*, германське — *Тіу* — усі ці назви означають одне — «*батько, який перебуває на небі*».

Саме з М. Мюллером пов'язують появу порівняльного релігієзнавства, саме йому належить розкриття сутності порівняльного підходу у вивченні релігії.

У чому ж полягає *суть компаративістики*? Щоб зрозуміти ту чи іншу релігію, треба виявити її найдавнішу форму і порівняти з іншими поглядами та уявленнями. Звідси кредо всіх дослідників-релігієзнавців: «*Той, хто знає лише одну релігію, не знає жодної*».

Систематичну форму компаративістському аналізу релігій та їх розгляду в історичній перспективі надали голландський пастор Реформаторської церкви К. Тіле (праці «*Основні принципи науки про релігію*», «*Релігія зороастризму*») і Шантепі де ла Соссе, який вивчав авестійську, ассирійську, єгипетську мови і вірування різних народів.

М. Мюллер, К. Тіле, П. Шантепі де ла Соссе деякими дослідниками визнаються засновниками релігієзнавства як автономної дисципліни наукового знання. Через їхні ідеї з'являються дослідження історичного характеру, в яких з'ясовуються походження, еволюція конкретних форм релігії, захоплення аналітичними розвідками релігії.

У Лейденському (1877) і Амстердамському (1878) університетах були відкриті *перші кафедри історії і філософії релігії*, які й очолили К. Тіле і Шантепі де ла Соссе.

У 1897 р. у Стокгольмі відбувся *I Всесвітній конгрес релігієзнавців*, на якому серед іншого був затверджений *статус релігієзнавства як самостійної дисципліни гуманітарного знання*.

На зламі XIX — XX ст. можна відстежити дві *форми функціонування релігієзнавства*: академічне (світське) і конфесійне.

Академічне релігієзнавство. Представники академічного релігієзнавства розглядають релігію як *історичне явище*, що функціонує в еволюції людства. У дослідженнях цього напрямку релігія — це складова людської культури, одна із форм духовного засвоєння дійсності. Спирання на *сцієнтистський підхід* (враховуються обгрунтовані положення сумісних наук). Характерна орієнтація на *дотримання принципу нейтральності* до власної чи будь-якої іншої релігії.

Представники академічного релігієзнавства: М. Еліаде, Ж. Дюмезіль, Р. Суїнберн, О. Плантінга, Й. Лукач, Р. Лапатацоні.

Конфесійне релігієзнавство. Характерне дослідження релігії як *особистісного феномена з акцентом на виявлення релігійного досвіду*. Питання сутності релігійних традицій розглядається дещо побіжно. Також властивий детальний аналіз проявів «своєї релігії», її впливу та взаємозв'язків. «Своя релігія» розглядається як «істина Божя», чужі традиції демонструються як такі, що не відповідають істині, з'ясовуються недоліки таких вірувань. Інші релігії мають теж багато корисного, на думку представників конфесійного релігієзнавства, однак у майбутньому вони перетворяться на «іхню релігію», так як є «недосконалими». Представникам цього напрямку релігієзнавства характерна *конфесійна упередженість*. Сцієнтизм (спирання на наукові знання) враховується, але у дослідженнях робиться *акцент на релігійному досвіді, одкровенні, релігійному авторитеті*. Логіка вивчення релігійних проблем впливає з феномена віри, який сприймається як істина.

Представники конфесійного релігієзнавства: *Р. Отто, Е. Трельч, Дж. Хік, Н. Сьодерблом, О. Мень*.

1.2. Структура релігієзнавства та методи дослідження

На межі XIX — XX ст. у царині релігієзнавства сформувалися два важливі напрями, або розділи, залежно від характеру релігієзнавчих знань — теоретичний та історичний.

Історичне релігієзнавство — вивчає історію виникнення та еволюцію релігій, вірувань у їх розвитку, взаємозв'язках, акцентує увагу на послідовності розвитку релігійних культур.

Теоретичне релігієзнавство — складається з філософських, соціологічних і психологічних аспектів вивчення релігії як соціального явища.

Наприкінці XX ст. розвиваються такі напрями в релігієзнавстві, як географія релігії, політологія релігії, культурологія релігії, герменевтичне релігієзнавство, феноменологія релігії, лінгвістичне релігієзнавство, етнологія релігії та ін.

Філософія релігії дає інтерпретацію релігійних феноменів. Сфера філософії релігії — інтелектуальний вимір релігії, або ідеаційний компонент релігії (з'ясовує зміст релігійних фактів, процесів, явищ). Як засіб використовує аналітику, а не опис чи дослідження. Релігійні феномени розглядаються у світлі раціональної осмисленості. Вперше концептуальне осмислення філософія релігії набула у працях *Бенедикта Спінози «Богословсько-політичний трактат» (1670)* і «*Етика*» (1677). Особливий внесок у розвиток філософії релігії зробив німецький філософ *Г. Гегель*.

Сучасні релігійні філософи: *А. К. Плантінга, Р. Г. Суінберн, Ж. Марітен, Є. Жільсон, Г. Марсель, Тейяра де Шарден*.

Філософія релігії для інших дисциплін релігієзнавства — це теоретико-методологічна основа їх досліджень і змістовного синтезу результатів.

Феноменологія релігії тотожна філософії релігії, тому що ці напрями спільно *вивчають зміст релігійних феноменів*. Феноменологія релігії досліджує окремо взяті релігійні феномени поза історичними, психологічними, соціологічними зв'язками. *Завдання феноменолога* — виявити внутрішню структуру релігійного явища, висвітлити його внутрішню логіку. Внутрішня структура розкривається не аналітично, а через принцип епохи і феноменологічну редукцію, або в концепції компаративістики, враховуючи її двозначність.

Предметом вивчення феноменології є *явище сакральності* (час, ритм, подія, числа, ірраціональні зони, вісь світу, кордон, межа, пуп землі, колір, світло, кратофанія, або прояв сили через природні сили — блискавку, грім, святенності, рослини).

Різниця між феноменологією релігії від філософії релігії полягає в тому, що для філософії релігії об'єктом вивчення є змістовно наповнені релігійні явища, а феноменологія намагається розкрити внутрішню логіку, структуру релігійних явищ за межами їх історичних, психологічних, соціальних зв'язків і змістів.

Історія релігії вивчає появу і розвиток окремих релігій в часі, їх взаємодію в процесі еволюції з економічними, соціальними, політичними реаліями. Історик, досліджуючи різноманітні вірування, намагається описати якомога більше релігій, дослідити їхнє становлення як їх внутрішніх зв'язків, так і в їх загальному соціокультурному контексті.

Предмет вивчення історії релігії — види, форми релігії (різні прояви сакрального в історії людства). Головне для історика — опис і пошук нових форм релігії, причому зміст феноменів сприймається як даність, даються попередні визначення тих чи інших феноменів.

Представники: *К. Тіле, С. Рейнак, П. Шантени де ля Соссе, Е. Ренан, фон Гарнак, Дж. Дюмезіль, Є. Голубінський, І. Ф. Голубєв, С. О. Токарев, І. Кривельов, М. М. Нікольський*.

Соціологія релігії — вивчає феномени релігії та їх структури на предмет особливостей їх функціонування у суспільстві. Досліджує соціальні реалії різних віровчень, а саме — взаємодію релігії і суспільства, наприклад, взаємовідносини політики і релігійних конфесій.

Специфіка соціологічного дослідження релігії. З цих позицій релігія — це винятково соціальний феномен. Соціолог у вивченні релігії спирається на соціальні факти, які має відстежити, описати і дати оцінку. Фактами для соціології релігії є релігійність, функції релігії, типологія віруючих, церква, релігійні організації, процеси секуляризації та сакралізації.

Представники: *Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Г. Зіммель, Р. Мертон, К. Кокс, Г. Меншенг.*

Психологія релігії як релігієзнавча дисципліна об'єктом свого дослідження має *емоційний вимір релігії*. Сфера зацікавленості психології релігії, предмет її комплексного вивчення — це релігійні почуття, переживання, релігійний досвід, настрої, вольові мотиви, настанови та ін. Найбільш ефективними методами дослідження психології релігії є спостереження, опис, опитування, аналіз біографічного матеріалу, вивчення документів, дослідження настанов та диспозиції особистості, соціометрія.

Як самостійна сфера знання психологія релігії виникла у другій половині XIX ст. Обґрунтування психології релігії як самостійної дисципліни пов'язане з виходом у світ праці *Ф. Шлейєрмахера «Психологія»* (1862). Розвитку психології релігії сприяли праці відомих філософів і психологів *В. Вундта, Т. Рібо, У. Джесма, Дж. Леуба* та ін.

Географія релігії — галузь релігієзнавства, що вивчає загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу. Предметом її дослідження є роль природного фактора у формуванні і поширенні релігій, взаємозв'язок етнічності і конфесійності, питання автохтонності (вкоріненості) релігійних організацій у конкретних країнах.

Засаднича теза досліджень географії релігій є визнання того, що географічне середовище і релігія пов'язані між собою через етнос, історичний шлях, культурні та психологічні особливості якого значною мірою впливають на особливості його релігійності. Значну увагу географія релігій зосереджує на прогнозуванні динаміки релігійної карти світу.

Лінгвістичне релігієзнавство — напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що містить вербальні та невербальні засоби символічно зашифрованої інформації (образотворчі, пластичні, музичні). Як релігієзнавчий напрям сформувалося на межі філософії релігії, філософії мови, психології та ін.

Джерелом інформації для лінгвістичного релігієзнавства є усні та писемні сакральні (священні) тексти, релігійні цінності, багато з яких містять приховані відомості, архетипи та ін. Найпомітніший внесок у розробку лінгвістичних аспектів релігії зробили австрійські філософи *Людвіг Вітгенштейн* і *Моріц Шлік*, німецько-американський філософ *Рудольф Корнан*, німецький філософ *Карл Ясперс*, англійський філософ *Джон Остін*, українські вчені — мовознавець *Олександр Потебня* та історик, культуролог, теолог *Іван Огієнко*.

У процесі дослідження релігії використовуються різноманітні методи, прийоми пізнання, нерідко вдаючись до їх інтегрування, що значно розширює пізнавальні та дослідні можливості.

Порівняльно-історичний метод. Передбачає зіставлення різних рівнів розвитку однієї релігії на різних історичних етапах; порівняння кількох релігій, що існують одночасно, але перебувають на різних стадіях становлення. Завдяки порівняльно-історичному методу стає доступним багатий науковий матеріал через зіставлення різних аспектів та етапів розвитку конкретних релігій і конфесій. На основі порівняльного аналізу сформувалася спеціальна галузь досліджень — *порівняльне релігієзнавство*.

Історичний метод. Налаштовує на вивчення релігійних систем у процесі їх виникнення, становлення, розвитку і згасання, а також дослідження взаємодії при цьому історичних закономірностей і конкретних обставин. Історичний метод може бути реалізований через генетичний підхід, коли дослідник послідовно вивчає всі, у тому числі й проміжні стадії розвитку релігії.

Генетичний метод. Завдання його полягає у відтворенні розвитку релігії на всіх етапах — від зародження до зникнення. Важливим є пошук, встановлення проміжних ланок еволюції тієї чи тієї релігії. Але чим більше заглиблюється дослідник в історичні пласти, тим менше фактичного матеріалу потрапляє в його поле зору. У такому разі історизм виявляється у формі *актуалізму* — вивчення минулого через пізнання сучасності.

Філософсько-логічний метод. Розглядаючи релігію як об'єкт філософських знань, соціально-духовний феномен суспільства, завдяки цьому методу досліджується процес відображення релігії у свідомості особистості, формування духовних цінностей, релігійних символів

і понять. За такого аналізу об'єктом дослідження є не тільки релігія, а й природне та соціальне середовище, яке впливає на її формування.

Структурно-функціональний метод. Спрямований на розкриття структури і функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо. Виділення елементів релігійних систем, порівняння з іншими елементами і системою загалом дає змогу глибше пізнати особливості їх функціонування.

Соціологічний метод. Передусім надає широкі можливості пізнання релігії як певної соціальної системи (підсистеми), яка є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, буття людей. Соціологічний аналіз розкриває механізм функціонування релігійних вірувань і вчень у різних соціальних групах віруючих, висвітлює головні тенденції релігійних організацій з урахуванням впливів різноманітних соціальних факторів.

Типологічний метод. Дає змогу охарактеризувати історичні типи релігій, а також вільнодумства. Виявляється у розподілі, групуванні об'єктів дослідження (релігійних систем, церков, конфесій), внаслідок чого можна виділити стійкі групи їх ознак. Інваріантність (незмінність) ознак певного об'єкта слугує підставою для віднесення його до відповідного типу.

Незалежно від використовуваних методів, релігієзнавчі пошуки повинні відповідати таким засадничим принципам:

об'єктивність, конкретно-історичний розгляд предмета дослідження — цей принцип виключає упередженість, намагання підігнати висновки під заздалегідь сформовані стереотипи, вимагає використання встановлених фактів, науково обґрунтованих положень;

розгляд релігії, релігійної філософії, вільнодумства в контексті розвитку духовної культури — це дає змогу пізнати особливості релігії, релігійних організацій, специфіку релігійної філософії, різних форм вільнодумства як феноменів культури, а також їх місця в духовному житті особистості та суспільства;

аналіз світоглядних питань під кутом зору буття людини — ця проблематика, закорінена у філософську антропологію, стосується питань, пов'язаних із поглядами на мету і сенс життя, смерть і безсмертя;

терпимість, толерантність, діалог релігійного і нерелігійного світоглядів.

Попри те що релігійний і нерелігійний світогляди по-різному тлумачать світ, процеси в природі, суспільстві, людину, вони можуть бути близькими чи навіть ідентичними в баченні економічних, соціальних, економічних, естетичних та інших проблем. Водночас носії кожного з них повинні визнавати право їх опонентів на власну точку зору.

Сучасне релігієзнавство, сповідуючи принципи світоглядного плюралізму, свободи совісті та інші невід'ємні свободи людини, прагне пізнати особливості буття в її свідомості Бога, як і особливості релігійного вільнодумства, дослідити загальні закономірності розвитку і функціонування релігій світу, а також специфіку кожної з них.

Питання до самоперевірки і контролю засвоєння знань

1. Що вивчає релігієзнавство як наука?
2. Які основні напрями існують у релігієзнавстві?
3. Що вивчає теоретичний напрям релігієзнавства?
4. Що вивчає історичний напрям релігієзнавства?
5. Що вивчає філософія релігії?
6. Що вивчає соціологія релігії?
7. У чому полягає сутність психології релігії як науки?
8. За яких обставин виникає релігієзнавство як самостійна дисципліна гуманітарного знання?
9. Чим обумовлена поява релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни.
10. Які основні методи дослідження релігії ви знаєте?

Теми рефератів

1. Релігієзнавство — наука про релігію.
2. Релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання.
3. Проблематика релігієзнавства.
4. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.
5. Об'єкт і суб'єкт релігієзнавства як науки.
6. Богословське і наукове пояснення релігії.
7. Особливості релігієзнавства як навчальної дисципліни.
8. Методи і принципи релігієзнавства.

Література

- Абрамович С., Чикарькова М., Тілло М. Релігієзнавство. — К., 2006.
1. Докаш В.І, Лешан В.Ю. Загальне релігієзнавство: Навч. посібник. — Чернівці, 2012.
 2. Дулуман Є.К. Релігія як соціально-історичний феномен. — К., 1984.
 3. Дулуман Є.К. Релігієзнавство як наука і навчальна дисципліна // Людина і світ. — 1992. — № 9–10.
 4. Кондратьєв А.І. Сучасне релігієзнавство. — К., 2011.
 5. Релігієзнавчий словник (за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика). — К., 1996.
 6. Лобовик Б. Релігія як феномен і категорія релігієзнавства // Українське релігієзнавство. — 1996. — № 4.
 7. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство. — К., 2000.
 8. Горлинський В.В. Релігієзнавство. Курс лекцій. — К., 2000.
 9. Петров В.К. Релігія — все що необхідно знати. — К., 2004.
 10. Присхін С.І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
 11. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. Бублика С.А. — К., 1999.
 12. Цветков А.П. Религиоведение. — К., 2002.
 13. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство. — К., 2003.
 14. Митрохин Л.Н. Понятие религии. — М., 2003.
 15. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
 16. Релігієзнавство. Курс лекцій / Кер. авт. кол. Баканурський А.Г. — К., 2004.
 17. Релігієзнавство: Підручник / В. І. Лубський. — 2-ге вид. доп. — К.: Академвидав, 2008.
 18. Релігієзнавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. проф. Г. Є. Аляєва. — Полтава: АСМІ, 2012.
 19. Черній Д. Релігієзнавство. — К., 2003.
 20. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. — М., 1980.
 21. Хомич К.С. Основи релігійних знань. — К., 2008.
 22. Чекер Р.О. Релігія — основа буття: Навч. посібник. — К., 2008.
 23. Тэйлор Э.Б. Первобытная культура. — М., 1989.
 24. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986.
 25. Яроцький П.Л. Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). — К.: Кондор, 2013.

Тема 2. СУТНІСТЬ І СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА РЕЛІГІЇ

- 2.1. Проблема визначення поняття «релігія». Сутність релігії.
- 2.2. Елементи та структура релігії.
- 2.3. Функції релігії та її роль в житті суспільства.

Мета: ознайомити студентів із понятійним апаратом і основними темами та проблемами дисципліни, визначення поняття «релігія», сутності релігії, її елементами і структурою; проаналізувати функції релігії та її значення в житті суспільства.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- сутність релігії;
- різні підходи до визначення «релігія»;
- структуру релігії;
- місце і роль релігії у житті суспільства та людини;

уміти:

- користуватися основними поняттями і категоріями релігієзнавства;
- розрізняти основні функції релігії;
- аналізувати вплив культурно-історичних та соціальних факторів на формування релігії.

2.1. Проблема визначення поняття «релігія». Сутність релігії

Релігія належить до найважливіших і найцікавіших продуктів духовного життя людства, вивченням якої займаються історики, соціологи, богослови, філософи, однак усі вивчають її під різними кутами зору. Богослови намагаються виразити факти релігійної свідомості, подані в Одкровеннях; історики — з'ясувати форми релігії; для філософа — найважливіше визначити сутність релігії та її основні ознаки під час дослідження та аналізу соціокультурних умов, за яких вона виникає, у виявленні аксіологічного, праксеологічного, пізнавального сенсів і можливостей релігії.

Лише в XV — XVII ст. термін «релігія» почали вживати як загальну назву на позначення релігійних явищ незалежно від їх конфесійних особливостей, а перед тим мислителі вдавалися до понять «совість», «пошана», «страх перед Богом», «богобоязливість», або використовували слова — назви конкретних релігійних течій, а саме — «буддизм», «християнство», «індуїзм» тощо.

Термін «релігія» має такі три основні логоутворення.

1. Цицерон слово «релігія» виводив із кореня *relegere, relegare* — перечитувати, обдумувати, повертати, споглядати, перебирати, знову досліджувати, боятися. Отже, релігія — начитаність, знання про богів на відміну від нецтва, незнання богів. За Цицероном, релігія полягає у благочестивому поклонінні богам (*Religio it es cultus deorum*).

2. Лактацій (християнський апологет) у «Семи книгах Божественних настанов» писав, що «релігія» походить від основи *ligo* — пов'язувати, прив'язувати, сковувати, в'язати, сполучати. Релігія — це союз між богом і людиною, який розглядається через благочестя.

3. Августин Блаженний у трактаті «Про істинну релігію» пропонував виводити слово «релігія» від основи *religo* у значенні «знову зв'язувати, знову сполучати, знову відновлювати; союз двох істот, зв'язок Бога з занепапою людиною». Августин у трактаті «Град Божий» пише про ще одне словоутворення у значенні «возз'єднувати» — *religere*.

Думка Августина Блаженного, що релігія — це певне ставлення людини до Бога і Бога до людини — стало основою для появи і розгортання першого підходу у розумінні релігії, який дістав назву особистісного. Суть такого підходу зумовлює розгляд проблем релігії, з одного боку, як проблему Бога, а з другого — як проблему людини. Для розуміння сутності релігії треба з'ясувати значення божественного і людського компонентів у феноменології релігії.

Формула релігії $h \times R \times D = D \times R \times h$ — це симетричне відношення, отже, звідси *основні складові релігії* — божественне і людське.

Таке тлумачення релігії Августином сприяло розгортанню інших визначень релігії:

С. К'єркегор: релігія є продуктом взаємовідношення «я» і Бог.

К. Барт: релігія — це зустріч індивідуума з Богом;

В. Соловйов: релігія — це зв'язок людини і світу з безумовним началом та зосередженням усього існуючого.

М. Бердяєв: релігія — почуття духовної незалежності людини від природи і суспільства.

Е. Тайлор: релігія — віра в духовне життя. Він вважав, що релігія сформувалася від віри в духів і в душу.

К. Тіле: релігія не відрізняється від духовного.

Домінування антропологічного компоненту в осмисленні релігійної проблематики характерне для німецьких містиків XIV — XVI ст. (*Бйоме, Екхард, Філезіус*). Акцент на божественному компоненті робили і богослови.

З особистісним визначенням релігії пов'язана поява тенденції як актуалізації прагнення людини до чогось Вищого, Абсолютного — це розширене пояснення релігії.

Розуміння релігії як суто особистісного феномена не виняткове. Акцент на божественному в осмисленні релігійної проблематики мав непередбачені наслідки в історії людства, а саме — у з'ясуванні сутності релігії поступово зміщувався у напрямі поняття «Бог», розкриття змісту, що таке Бог, намагання богословів і філософів осягнути сутність Бога, і як результат — докази буття Бога.

Критерієм затвердження чи заперечення віри в Бога визнавався людський розум, оскільки саме розум функціонує в суспільстві, отже, релігія проголошувалась суто соціальним явищем. Ось це і є другим підходом у розумінні сутності релігії як підсистеми більш складної системи суспільства. Однак за такого підходу релігія втрачає самостійність, субстанціональність. Релігія — це продукт історично сформованих людських відносин.

Е. Дюркгейм у праці «*Елементарні форми релігійного життя*» визначає релігію як солідарну систему вірувань і практик, що належать до речей священних, які об'єднують в одну моральну спільність, іменовану церквою, всіх тих, хто їх приймає.

Ф. Енгельс пропонував визначати релігію як фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті.

І. Кант був переконаний, що релігія є визначенням всіх наших обов'язків божественними заповідями.

Незалежно від того, як розглядають релігію, чи як особистісне, чи як соціальне явище, треба визнати для релігійної свідомості наявність абсолютного, потойбічного, того, що відмінне від матеріального світу, світу речей.

Таким чином, **релігія** — це духовний феномен, що постає як форма самовизначення людини у світі, виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, що є джерелом буття всього суцього, а й є для неї засобом спілкування з Божественним, входження в його світ.

Головна ознака будь-якої релігії — віра у надприродне.

Надприродне — це те, що за сутністю не може бути пізнаним і реальність чого не можна довести науковими методами.

До віри у надприродне належать уявлення про потойбічні сили у вигляді божеств, ангелів, нечисті та ін. Будь-які релігійні уявлення потребують не стільки пізнання, скільки віри в сакральне.

Віра у потойбічне — це риса, властива для всіх релігій. Прихильників віри у потойбічне прийнято називати *супранатуралісти* (супра — найвище, натура — природа).

2.2. Елементи та структура релігії

Релігія — дуже багатогранне явище, що складається з безлічі елементів, які становлять її структуру.

У пострадянському релігієзнавстві загальноприйнятим залишився *поділ релігій*, який запропонував у 1970-х роках відомий російський релігієзнавець *І. М. Яблоков*. На його думку, релігійний комплекс містить чотири елементи:

- 1) релігійна свідомість;
- 2) релігійні уявлення;
- 3) релігійні відносини;
- 4) релігійні організації.

На думку *Г. В. Плеханова*, до релігії слід включити три структурні компоненти: релігійні уявлення; релігійні почуття; релігійні дії.

У цілковитій узгодженості з такою схемою подається структура майже всіх релігій.

На думку *О. В. Сараніна*, до складу релігійного комплексу входять такі структурні компоненти:

1) віровчення, яке можливе на теоретичному рівні: тут функціонують догми, доктрини, концепції і теологумени; і рівень повсякденності — тут функціонують: вірування, погляди, уявлення;

2) релігійні почуття і цінності;

3) культ.

1-й, 2-й і 3-й релігійні комплекси — це статичний поділ релігії, а динаміку цій структурованості релігії забезпечує 4-й елемент — дії, пов'язані з творчістю в богословській сфері і в релігійно-філософській науці, пов'язані з практикою вірувань, виявленням релігійних почуттів і реалізацією релігійних цінностей, дії, що здійснюються в культовій сфері.

Структурні елементи релігії. Форма суспільної свідомості, сукупність ідей, міфів, догм, поглядів та уявлень, почуттів та емоцій, традицій і звичаїв, у яких відображається навколишній світ через уявлення про надприродне називається **релігійна свідомість**. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальне існування надприродних сил та істот.

Релігійні уявлення — це цілий комплекс ідей, образів, які пов'язані з вірою в надприродне і в яких сили, що панують над людиною, мають ірраціональний характер.

Віровчення — це необхідний, змістовний компонент будь-якої релігії. Будь-якому віровченню властива тенденція до систематизації і подекуди раціоналізації. Найбільш важливими в теоретичному плані є такі елементи віровчення, як догми і доктрини.

Догми. З точки зору богословів, догми — це Богом проголошені істини. Філософи вважають, що догми — це безперечні істини, які мають абсолютний авторитет і не підлягають критиці.

Приклади догм: втілення Ісуса Христа, єдина сутність Бога, халкідонське віровизначення, спокутування і т. д.

Доктрина являє собою раціональне оформлення, інтерпретація постулатів релігійної віри. Приклади: доктрина Творіння.

Питання розмежування догми і доктрини є проблемним.

Релігійні почуття і цінності. Переживання людини, пов'язані з її ставленням до Абсолюту, виявляються у формі благоговіння, трепету і тривоги — це **релігійні почуття**.

Це ті настрої та емоційні стани, які викликає у віруючої людини віра в реальне існування надприродного і які з'являються в процесі осмислення нею навколишнього світу та особистого буття. Тому релігійні почуття являють собою психологічний стрижень для збентеженої людської свідомості, вони дають можливість афективно сприймати релігійну віру.

З позицій гностики релігійні почуття не обмежуються винятково сферою афектів, вони містять і певний елемент інтелектуальності (інтуїтивної).

Релігійні цінності — це своєрідні зв'язки, які викликані релігійними почуттями, — істинне, благородне, прекрасне, святе і добре.

Релігійна діяльність — вид соціальної діяльності, що криє в собі позакультову та культову діяльність.

Позакультова релігійна діяльність — сукупність релігійно обумовлених дій віруючих та релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних і практичних потреб функціонування релігійних організацій.

Культова діяльність — сукупність ритуалів, обрядів, за допомогою яких людина намагається вступити в контакт із надприродним світом.

Культ, за словами Тілле, — це сповідання через слова і справи, це розкриття релігії. В релігієзнавчій літературі під культом розуміють сукупність символічних дій, які здійснюються у межах певної релігії. Ці дії покликані впливати на вияви потойбічного. В християнській традиції — це форми шанування Бога. Саме в культовій діяльності людина, включаючись в умови певного ритуалу, нібито покидає світ буденного і долучається до світу потойбічного. Під час виконання ритуалів вона відчуває святковий настрій.

У християнстві «пасхальна радість» — це особливий стан, який охоплює людей, які включаються в ритуали, пов'язані з Пасхою.

Основні компоненти культу — це молитовні практики і священнодійства (включаючи і жертвоприношення).

Релігійні організації — це утворення, сформовані за спільністю віровчення і культу; це об'єднання послідовників тієї чи тієї релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів (табл. 2.1).

Класифікація релігійних організацій

	Церква	Деномінація	Секта	Харизматичний культ
Приклад	Римський католицизм; Англіканська церква	Методизм; конгрегаціоналізм	Свідки Іегови; «Християнські науки» (ранній період)	Біле братство; Храм людей; Церква Єднання (Церква уніфікації)
Джерело членства	Всі чи більшість членів суспільства віддані церкві	Набір шляхом навернення у віру дітей членів общини; певною мірою навернення нових людей	Братерство відданих віруючих; навернення у віру на основі переконання	Братерство відданих віруючих; навернення в результаті емоційної кризи
Ставлення до держави та інших релігій	Щільно пов'язана з державою й нерелігійними організаціями	У нормальних стосунках з державою, але не входить в його структуру	Бореться проти інших релігій, а також державних і світських органів влади	Заперечення інших релігій, а також державних і світських органів влади
Тип керівництва	Професійні священники, які працюють повний робочий день	Професійні священники	Непрофесійні лідери, що мають слабку підготовку	Харизматичні лідери
Тип віровчення	Формальна теологія (богослов'я)	Терпимість до різних думок і спорів	Проголошення чистоти віровчення і повернення до передвічних принципів	Нові принципи; одкровення і проникнення у духовну сутність
Залучення членів	Зведено до мінімуму чи взагалі не потрібно для багатьох членів	Незначне залучення, дозволяється мати й інші зобов'язання	Необхідне глибоке почуття відданості	Необхідна повна відданість
Тип релігійного дійства	Наявність ритуалів і складної системи культової практики	Наявність ритуалів, слабка емоційна виразність	Глибока емоційність без суворого культу	Глибока емоційність і створення нового символічного культу

2.3. Функції релігії та її роль в житті суспільства

Роль релігії в житті суспільства — це сумарний результат, наслідок виконання релігією своїх функцій.

1. Усі функції релігії є історично і соціально обумовленими, тому будь-яке віровчення використовує певні соціальні функції, викликані потребами суспільства чи навіть індивідів.

2. Немає сенсу стверджувати про існування універсального функціоналізму. Це спроба сформулювати загальні функції, які є придатними для всіх часів і релігій усіх народів. З розвитком суспільства змінювались деякі функції релігії, з'являлись нові. У різних за рівнем розвитку суспільствах різні релігії виконують неоднакові функції.

3. Поліфункціональність релігії на рівні сучасного суспільства ринкової спрямованості.

Головною соціальною функцією релігії є такі.

Ілюзорно-компенсаторна функція — релігія психологічно компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, наповнює сенсом їхнє життя, впливає на ціннісні орієнтації, систему ідеалів, цілеспрямовання; утворює компенсацію недоліків цього світу шляхом виконання і здійснення всього у світі потойбічному.

Компенсаторну роль релігії свого часу переконливо довів Д. Юм у *походженні релігії*: релігія доповнює незадоволені потреби і бажання людини у цьому житті.

Характеристику релігії як «опіум для народу» запропонував К. Маркс, а до нього ще Г. Гегель. Маркс так вважав, тому що релігія нібито відволікає людей від реалій цього світу, створює для людини світ ілюзорного. Саме опіумна характеристика релігії стала визначальною у марксистській доктрині. Однак у пострадянській час релігієзнавці відмовились від такого функціонального визначення релігії, втім залишили пріоритетне визначення ілюзорно-компенсаторної функції релігії.

Е. Дюркгейм, М. Вебер, Е. Трільч заперечували наявність ілюзорно-компенсаторної функції.

Психотерапевтична, втішальна, функція — зняття психологічного напруження, відчуття невизначеності і тривоги на індивідуальному рівні, збереження внутрішньої рівноваги, душевного спокою, емоційного оптимізму.

Важливим вбачається *терапевтичний аспект релігії*, або *втішання*. Йдеться про релігію як вдалий стимул знімання негативних наслідків у житті людини. Психологи звернули увагу на те, що психофізіологічна сутність молитви, заклинання, заговору збігаються з формулами лікувального самонавіювання і заспокоюють людину.

Світоглядна функція — її особливість полягає у напрацюванні своєрідної сукупності поглядів, оцінок, норм, настанов, які визначають розуміння людиною світу, орієнтують і регулюють її поведінку.

Багато філософів та соціологів (*М. Вебер, В. Дільтей*) вважають світоглядну основною функцією релігії.

Релігія на відміну від інших форм духовного засвоєння дійсності подає картину світу у зіставленні з абсолютом.

Основна риса релігійного світогляду — це *розподіл світу на поцейбічний і потойбічний*. Причому дуальність світу спрацьовує не лише на рівні розвинених релігій, але й на рівні архаїчних вірувань та уявлень.

Найбільш вдалі *тлумачення релігії як світоглядної системи* такі, по-перше, як *Г. Гарта*, що будь-яка релігія являє собою доволі послідовне пояснення походження існуючого людства в міфічній формі; по-друге, *К. Маркса*, релігія — це загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його всезагальна підстава для втішання і виправдання.

Своєрідну крайність у розгляді світоглядної функції релігії демонструє відомий соціолог *Томас Лукман*. На його думку, не лише релігія є світоглядною парадигмою своєї сутності, навпаки, будь-який світогляд має релігійний характер, а звідси — можливість і необхідність створення власної релігії. Саме така «невидима релігія» і здатна забезпечити кожній людині її автономію.

Регулятивна функція — створює певну систему норм і цінностей, регулює соціальні відносини, вчинки віруючих через систему заборон, табу, санкцій, стосуючись не лише їх поведінки в суспільстві, але й у сім'ї, інтимній сфері.

Релігія виконує важливу роль регулятора поведінки людей. При цьому основними регулятивними компонентами є ідеї, цінності, настанови, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації. Кожна релігія виробляє власну ціннісну систему у відповідності до особливостей свого віровчення.

Комунікативна функція — релігія сприяє спілкуванню індивідів між собою в межах релігійних організацій чи поза ними і спрямована на забезпечення, по-перше, спілкування віруючих із Богом (молитва, інші культові дії); по-друге, між собою (під час богослужіння).

У процесі спілкування віруючих напрацьовуються певні норми і правила поведінки.

Інтегративна функція — на рівні окремої релігійної організації релігія згуртовує одновірців, сприяє утвердженню в суспільстві злагоди, солідарності, об'єднаності, знижує конфліктність, натомість посилює суспільну рівновагу і гармонію суспільних відносин.

Релігія як важливий чинник інтеграції є стабілізатором суспільства, тобто релігія на рівні суспільства є тим фактором, який пояснює усталену систему соціальних зв'язків. Релігія може бути і консолідуючим фактором цивілізації. На рівні окремої релігійної спільноти релігія об'єднує одновірців, церкви, секти чи деномінації.

Змістовному оформленню інтегративної функції релігії значну увагу приділяв англійський етнограф і соціолог *А. Редкліф Браун*, який вважав релігію тим елементом соціальної структури, що забезпечує її соціальну згуртованість. Саме А. Редкліфу Брауну належить вислів — *«наявність потужної релігії позбавляє суспільство від конфліктів»*.

Протилежну точку зору висловлював *Е. Е. Прічард*, який вважав, що конфлікти релігійного характеру підтримують соціальну рівновагу в суспільстві.

Важливим аспектом інтегративної функції релігії є *ідентифікаційний* — релігія як засіб самоідентифікації індивідів.

Релігія може бути і дезінтегруючим фактором у житті суспільства.

Функція легітимізації (*легітимус* — законний), тобто релігія визначає чи підтверджує законність певних норм і правил поведінки. Змістовне обґрунтування цієї функції подав *Толкот Парсонс*. На його думку, жодна суспільна система не здатна існувати, якщо не забезпечить певне обмеження дій її членів.

Функції сакралізації культурних цінностей велику увагу приділяв *Е. Дюркгейм*. На його думку, саме релігія сакралізує фундаментальні соціальні зв'язки, тобто робить їх священними. Ця функція чітко відокремлює релігію від філософії, мистецтва, моралі та інших форм засвоєння дійсності.

Культуроформуюча, або культурозберігаюча, функція релігії. Соціолог і філософ *Тойнбі* у праці «Дослідження історії» висунув концепцію церкви, порівнюючи її з лялечкою. На його думку, релігія відігравала роль лялечки, яка увібрала в себе енергію цивілізації, що розкладалася, а потім, коли настала слухна година, підживлювала своєю енергією нову цивілізацію, що створювалася. Тому християнство, яке виникає в період розкладу елліністичної цивілізації, надихало на створення нової цивілізації — європейської. Звідси теза — європейська цивілізація зобов'язана своєю появою християнству. В розгляді цієї функції релігія допомагала певним етносам зберегти свою культурну спадщину, наприклад, Греко-Католицька церква в умовах польського панування стала єдиною силою, що зберегла українську культуру.

Питання до самоперевірки і контролю засвоєння знань

1. Чим пояснюється різноманіття підходів до поняття «релігія»?
2. Коли і як виникає релігія?
3. Коли виникає термін «релігія»?
4. Дайте визначення релігії.
5. У чому полягає відмінність релігії від моралі, політики і права?
6. Що є головною ознакою будь-якої релігії.
7. Які основні елементи релігії ви знаєте?
8. Структура релігії.
9. Що таке «релігійний культ»?
10. Назвіть основні функції релігії.
11. Роль релігії в житті суспільства.

Теми рефератів

1. Богословське і наукове пояснення релігії.
2. Що таке релігія?
3. Особливості релігійної свідомості.
4. Основні релігієзнавчі концепції сутності релігії.
5. Віра в надприродне — головна ознака релігії.
6. Проблема визначення поняття «релігія».
7. Проблема класифікації релігій.
8. Закономірності та причини виникнення релігії.

Література

1. *Абрамович С., Чикарькова М., Тілло М.* Релігієзнавство. — К., 2006.
2. *Бабичев Р.К.* Релігієзнавство. — К., 2006.
3. *Дулуман Є.К.* Релігія як соціально-історичний феномен. — К., 1984.
4. *Кондратьєв А. І.* Сучасне релігієзнавство. — К., 2011.
5. Релігієзнавчий словник (за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика). — К., 1996.
6. *Лобовик Б.* Релігія як феномен і категорія релігієзнавства // Українське релігієзнавство. — 1996. — № 4.
7. *Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2000.
8. *Кислюк К.В., Кучер О.М.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К., 2004.
9. *Горлинський В.В.* Релігієзнавство. Курс лекцій. — К., 2000.
10. *Дюркгейм Е.* Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. — К., 2002.
11. *Петров В.К.* Релігія — все що необхідно знати. — К., 2004.
12. Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича; Нац. акад. наук України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2012.
13. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
14. *Присухін С.І.* Релігієзнавство: хрестоматія: Навч.-метод. посібник. — К.: КНЕУ, 2010.

15. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
16. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. Бублика С.А. — К., 1999.
17. *Цветков А.П.* Религиоведение. — К., 2002.
18. *Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.
19. Релігієзнавство. Курс лекцій / Кер. авт. кол. Баканурський А.Г. — К., 2004.
20. *Черній Д.* Релігієзнавство. — К., 2003.
21. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М., 1990.
22. *Хомич К.С.* Основи релігійних знань. — К., 2008.
23. *Чекер Р.О.* Релігія — основа буття. Навчальний посібник. — К., 2008.
24. *Тейлор Э.Б.* Первобытная культура. — М., 1989.
25. *Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. — М., 1986.
26. *Яртись А.В.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К.: Знання, 2010.

Тема 3. ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ ФОРМИ І ТИПИ. АРХАІЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

- 3.1. Різні підходи до типологізації релігій.
- 3.2. Виникнення релігій.
- 3.3. Ранні форми релігійних вірувань. Магія, тотемізм, фетишизм, анімізм і шаманізм.

Мета: ознайомити з основними підходами до типологізації релігій; розглянути основні етапи виникнення релігій та основних теорій її походження; аналізувати ранні форми релігійних вірувань; розширити обсяг знань із теми; напрацювати навички з ведення дискусії, висловлення загальноновизнаної у науці думки та з обґрунтування власної точки зору на досліджувану проблему.

Вивчаючи тему, ви маєте *знати*:

- різні підходи до типологізації релігій;
- теорії походження релігій;
- основні форми первісних вірувань;

уміти:

- користуватися основними поняттями і категоріями релігієзнавства;
- орієнтуватися в основних теоріях виникнення релігій;
- розрізняти релігії за складом пантеону;
- порівнювати ранні форми релігійних вірувань;
- аналізувати вплив культурно-історичних і соціальних факторів на формування релігій.

3.1. Різні підходи до типологізації релігій

Зібрати вичерпну інформацію про всі релігії світу, яких натеper налічується майже п'ять тисяч, не вдавалося ще нікому, відповідно, не вироблено ще й оптимальної класифікації.

Релігії поділяють на групи, беручи за основу етнічні ознаки, період появи, рівень організації, державний статус та ін.

Один із перших типологізував релігії Г.-В.-Ф. Гегель у «Лекціях з філософії релігії», виділяючи: 1) релігію природи; 2) релігію духовної індивідуальності; 3) абсолютну релігію.

Релігію можна розглядати як систему, що складається з конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, які посідають певні місця в ній.

Класифікуючи релігії, застосовують і такі критерії.

1. Статистичні — за кількістю віруючих та їх відсотком до чисельності населення.

2. Час виникнення:

а) релігії, історія розвитку яких налічує багато століть, — іудаїзм, буддизм, християнство, іслам та ін.;

б) нові релігійні течії, які виникли впродовж новітньої історії або з'являються у теперішній час, нетрадиційні релігії (кришнаїзм, бахаїзм тощо).

3. Рівень організації:

а) жорстко централізовані (християнство, буддизм);

б) нежорстко централізовані (іслам);

в) самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм);

г) децентралізовані.

4. Державний статус:

а) державні релігії (іслам у країнах Західної Азії, лютеранство — у Північній Європі);

б) релігії, статус яких незакріплений відповідними державними документами (конфуціанство і даосизм — у Китаї, індуїзм — в Індії);

в) релігії національних меншин (іудаїзм за межами Ізраїлю, конфуціанство, зороастризм, сикхізм).

На сьогодні існує багато типологізацій релігій, але найпоширеніші та найголовніші такі.

І. *За складом пантеону* — сучасні релігії поділяють на полі- і монотеїзм.

Політеїзм (від гр. *poli* — багато, *theos* — бог) — форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні багатьом богам; багатобожжя.

Монотеїзм (від гр. monos — єдиний, theos — Бог) — форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу; єдинобожжя.

II. Типологія релігій з урахуванням соціальних умов їх функціонування (рис. 3.1):

- 1) ранні форми релігії (родоплеменні);
- 2) національні релігії;
- 3) світові релігії;
- 4) нетрадиційні релігії та нові релігійні рухи.

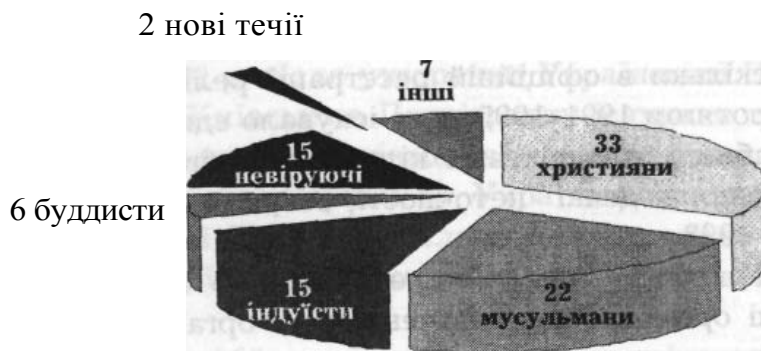

Рис. 3.1. Співвідношення релігій у світі, %

3.2. Виникнення релігії

Сучасні археологічні дослідження свідчать, що в історії людства існував доволі тривалий безрелігійний період. Протягом близько двох мільйонів років були відсутні будь-які ознаки релігійних вірувань.

Ідея про *безрелігійний період в історії людства* вперше була висунута у працях французького енциклопедиста *Дені Дідро*. Підґрунтям появи цієї концепції, можливо, були спроби показати саме історичний характер релігії і як наслідок — заперечити незмінність релігій. Більшість дослідників, зокрема, російських і українських релігієзнавців, в остаточному підсумку стверджують не стільки про можливість, скільки про необхідність існування дорелігійної епохи.

За даними археологів та антропологів, перша популяція людських істот, наділених певними рівнями уявлення, мовлення і поведінки, з'явилась на Землі близько 2 — 2,5 млн років тому. Представник цього першого роду — *Homo habilis*, якого англійський антрополог *Ендрю Ленг* називає «перша вірогідна людина».

Німецький антрополог *Ш. Бройєр* висунув гіпотезу, згідно з якою перша людина з'явилась в Африці (приблизно 100 — 120 тис. років тому) і мігрувала вона до Передньої Азії саме з Африканського континенту, а звідти потрапила до Європи (35 — 40 тис. років тому), де або асимілювала, або знищила неандертальців.

Використовуючи *метод електронного спинового резонансу*, німецькими антропологами була встановлена точна дата появи сучасної людини — 115 тис. років назад.

Дослідники виділяють три етапи становлення *гомінідів*, або людинові (*Hominidae*), — родина приматів, включає як викопних (пітекантроп, неандерталець та ін.), так і сучасних людей:

- *Homo habilis* (південна мавпа або австралопітек);
- *Homo erectus* (неандерталець);
- *Homo sapiens* (кроманьйонець).

Появу релігійності пов'язують лише з людиною сучасного типу, яка жила не раніше як 50 — 40 тис. років тому, тобто *Homo sapiens* (Людина розумна). За місцем першої знахідки у 1868 р. у печері Кро-Маньйон (Франція) цей тип людини названо *кроманьйонець*.

На рівні *Homo sapiens*, процес формування якого завершився 35 — 40 тис. років тому, виникають елементарні форми соціальності, мистецтво і релігійні вірування.

Homo sapiens мав фізіологічні і психологічні характеристики, подібні до відповідних характеристик сучасної людини: здатність до спілкування за допомогою мови, регулятивні принципи поведінки у світлі первісних табу, обмежених у первісному суспільстві. Лише на

рівні Людини розумної спрацьовує такий чинник появи релігії, наприклад, як усвідомлене поховання людей. Практика поховання набула виразної риси: тіла померлих покривали червоною фарбою, клали зброю, предмети вжитку.

Практика поховання спостерігалася вже й у неандертальців, але дослідники довели, що неандертальські поховання були діями на рівні рефлексів, викликаних чи то охайністю, чи то збереженням трупа біля себе, аби попередити некрофобію.

Психологічні передумови виникнення релігії можна назвати такі:

- 1) конфлікт ефективності у внутрішньому світі Homo sapiens;
- 2) почуття відчаю перед невідомим і незадоволення тим, що пізнається людиною через досвід;
- 3) спроби емоційно доповнити невидиму і незрозумілу силу;
- 4) реакція на стресові ситуації; страх перед смертю.

На психологічних передумовах акцентують увагу ті дослідники, що розглядають релігію у світлі особистісного підходу.

Соціокультурні умови появи релігійних уявлень. По-перше, наявність елементарної соціальної організації: плем'я, клан, орда, триба; вже існувало первісне суспільство з його нормами, цінностями, табу. По-друге, з'явилися стихійно вироблені та соціально врегульовані статеві стосунки і вимоги на зразок «не вбивати своїх», що були регламентовані і створювали для людини сферу забороненого. І як результат — саме заборонене набуло ознак таємничості.

По-третє, безпосередність гомінідів вирішувати свої проблеми в межах їх соціуму; по-четверте, непередбачуваність людьми результатів своїх дій; по-п'яте, факт дихотомії людського існування. Первісна людина була затиснута в лещата між свободою та необхідністю дотримуватись певних правил.

Філософські теорії походження релігії. У контексті філософії релігії існують багато різноманітних теорій, які пояснюють походження релігії. Виділяють дві групи теорій: супранатуралістичні та раціоналістичні.

Супранатуралістичні теорії походження релігії — це ті теорії, автори яких доводять можливість появи релігії, безпосередньо звертаючись до надприродних агентів. Звідси декілька теорій.

1. **Теорія безпосереднього божественного походження**, суть якої полягає в тому, що, існуючи довічно, Бог, який створив світ і людину, відкривається якщо не всім людям, то пророкам. В основі релігії лежить *Одкровення Боже*, «Бог відкриває себе». Основою появи релігії було одкровення в значенні «скарбниці віри», але не особистісне одкровення.

2. **Теорія божественної іманентності** випливає з положення про природженість релігійних уявлень у людській свідомості (протестантські, католицькі богослови і православні, але не всі).

3. **Теорія прамонотеїзму**, суть — всім ученням релігійного характеру притаманна ідея «Первісного Одкровення». У будь-яких релігійних уявленнях ми можемо відшукати віру в єдиного Бога Творця, що передувала всім формам релігійності. Вперше цю теорію запропонував англійський філософ *Ралф Кедворд*. Змістовне її розкриття можна знайти й у німецького теолога *Г. Ф. Крейцера*.

Емпіричне обґрунтування теорії прамонотеїзму виклав католицький священник *Вільгельм Шмідт* у роботі «*Походження ідеї Бога*». Він наводить відомості релігійної історії людства всіх народів, робить висновок, що навіть пігмеї вірили в єдиного Бога Творця, але ця віра була спотворена багатобожжям. Значну увагу приділяв цій теорії й шотландський учений *Ендрю Ленг*.

Раціоналістичні теорії походження релігії — це ті теорії, які пояснюють походження релігії раціональними засобами.

1. **Теорія евгемеризму.** Назва *евгемеризм* походить від імені античного грецького філософа *Евгемера* родом з *Мессіни* (IV ст. до н. е.). Він написав роман-утопію «*Священний запис*», в якому припустив, що релігія виникає внаслідок вшанування та обожнення давнішніх царів і героїв, тому тих, кого ми вважаємо богами, були колись людьми, які здійснювали в житті незвичайні речі.

Суть теорії — релігія виникає в результаті свідомих намірів людини, зокрема, всі божества оголошуються людьми. Цієї теорії ще дотримувались *Персей*, *Хрїзип*, *Августин Аврелій*, французький католицький письменник *абат Доньє*.

2. **Теорія договору.** Дотримувались *скептики*, *Томас Гоббс*, англійські *деїсти* XVII — XVIII ст., *Жан-Жак Руссо*. Саме договір між законодавцями і жерцями з їхніми народами сприяв появі релігії.

3. *Теорія страху*. Суть — страх недосвідчених людей перед потужними силами природи слугував джерелом появи релігійних уявлень і вірувань. Вперше думку про страх як джерело релігії висунув філософ *Критій* у V ст. до н. е., цієї ж теорії ще дотримувались *Публій Паніній Стацій*, *Демокріт Абдерський*, *Поль Анрі Гольбах*, *Людвіг Фейєрбах*. Вперше її запропонував як теорію римський поет *Публіс Тацій* (I ст. до н. е.).

4. *Теорія обману*. У словах *Вольтера* викладена вся суть цієї теорії походження вірувань людини: «Релігія виникає тільки тоді, коли перший ошуканець зустрів першого дурня, і тому релігія виникає як випадковий продукт їхньої зустрічі».

Лорд Генрі С.-Джон Болінброк писав, що «релігія — це справа обману жерців, цих ненаситних потвор. Як наслідок, релігія — це просте марновірство».

Дені Дідро у 40-х роках XVIII століття вважав, що релігія зобов'язана появою невігластву людей і свідомому обману їх служителями культу. Щоб подолати релігійні уявлення, треба зробити дві справи: 1) просвітити народ; 2) фізично знищити все духовенство.

У 1753 р. в Німеччині виходить трактат невідомого автора під назвою «*Про трьох ошуканців*», в якому стверджувалося, що *Мойсей*, *Христос* і *Мухаммед* були «великими ошуканцями, які заснували три релігії».

5. *Теорія Девіда Юма*. Суть цієї теорії така. Причина появи релігії — це почуття незадоволеності людини. Людині властиве прагнення до якомога більш повного задоволення всіх бажань, пристрастей. Однак досягти щастя у всій його повноті людина не може, як би вона цього не прагнула, і тому намагається досягти своїх бажань і потреб за допомогою власної фантазії.

6. *Теорія смерті Спенсера*. Г. Спенсер виникнення релігії пов'язував з вшануванням культу предків. Вихідним положенням була ідея двійника: дикун бачить себе уві сні, бачить своє зображення у воді, свою тінь, яка слідує за ним, і уникнути тіні не може, тому дикун починає вірити в існування двох істот: до однієї істоти він може доторкнутись, а до іншої (тіні) — ні. Відповідно, одна з істот по смерті продовжує своє існування, тому, аби заслужити пошану від невидимої істоти і були встановлені ритуали. Ось так і виникла релігія.

Цієї теорії дотримувався і *В. Соловійов*, який вважав, що не страх, а смерть дали людству перших богів.

7. *Анімістична теорія*. Запропонував англійський антрополог *Е. Тайлор*. В основу всіх релігій покладено первісне уявлення про душу і духовні істоти, що зародилися внаслідок міркувань первісної людини над такими явищами, як сон, хвороба, смерть, а також завдяки трансу і галюцинаціям. Отже, людина знає про душу, що перебуває в тілі і що полишає його під час сну тимчасово, а під час смерті — назавжди.

Інший порядок існування уявлень стосується окремо духів, що уособлюють собою грізні сили природи, і тому звідси спочатку простежується лінія до політеїзму, а згодом — і до віри в єдиного бога. Таким чином, віра первісної людини в тілесну душу започатковує релігію. Цієї теорії дотримувались *еволюціоністи*, *В. Вундт*, *Штенбарх*.

8. *Преанімістична теорія виникнення релігії*. Вперше запропонував англійський етнограф і релігієзнавець *Роберт Марет*. Суть — вірі в духів передуює віра в безособистісну силу, позбавлену будь-яких фізичних властивостей, яка виявляється у фізичних предметах і пов'язана з ними, і цю силу *Марет* назвав *мана*.

Він вважав, що мана не є результатом мислення, а є результатом афекту «вона не помислена, а витанцьовувана». Поява мани нібито спричинена тим, що дикун не зміг наздогнати ворога, був обурений цим і в гніві почав шалено лупцювати палкою камінь чи дерево, які траплялись йому. Ця дія заспокоювала первісну людину. Дикун вірив, що, відлупцювавши камінь, покарав і ворога, а звідси — зародження магії і поява мани.

Дотримувався цієї теорії також *Дж. Фрезер*.

9. *Соціальна теорія Дюркгейма*. Суть — «суспільство створює релігію, перебуваючи у стані збудження». Іншими словами, *Е. Дюркгейм* вважав, що суспільство створює власну релігію, обоюючи самого себе. Наприклад, такі поняття, як «вітчизна», «свобода», «розум» в атмосфері всезагального ентузіазму Великої французької буржуазної революції були перетворені на святиню, з чого і виник верховний культ Великого Розуму. Наслідок: як і створений кожною людиною інститут релігія не починається з нічого, тобто релігія започатковується лише тоді, коли починає функціонувати суспільство.

10. *Марксистка теорія походження релігії*. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс* вважали, що виникнення релігії було викликано низьким рівнем розвитку суспільного виробництва і як результат безсилля людини перед стихійними силами природи і суспільства, які вона не могла пояснити.

11. *Теорія Фрейда*. У праці «Тотем і табу» З. Фрейд висуває концепцію Едипового комплексу, який вважав «визначальним гріхом буття, в якому суміщаються начала релігії, моралі, соціальності і мистецтва». Цей комплекс разом з двома його складниками (ревності до батька і сексуальні відчуття до матері) пояснює і появу релігії.

Ревності синів до батька переходять у ненависть, бо він забороняв їм користуватись жінками свого племені, тому це викликає гнів і вбивство батька. Після цього починають діяти внутрішні інстинктивні сили, у синів пробуджується докори сумління. В результаті вони перетворюють вбитого ними ж батька на об'єкт шанування. Таким чином, «туга за батьком — ось корінь релігійних почуттів».

У праці «Майбутнє однієї ілюзії» З. Фрейд пише про те, що релігію ми можемо вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, який корениться в Едиповому комплексі, в амбівалентному ставленні до батька.

12. *Психоаналітична теорія Ранка*. Релігія виникає внаслідок поступового впорядкування сексуального життя первісної людини, і тому релігія — це лише проста проекція статевого життя людини. Відповідно, *Отто Ранк* доводить на прикладах, що сексуальний поліморфізм сприяв становленню політеїзму, а моногамія привела до монотеїзму.

13. *Теорія Е. Фромма*. Суть — поява релігії спричинена була фактом дихотомії людського існування. Цей факт полягає у суперечливості між розумом людини та її тілесністю. Людина стає рабом дихотомії існування в результаті акту виділення її з тваринного царства. В результаті цієї дії людина прагне реалізувати свою сутність, а для цього потрібні орієнтація та об'єкт поклоніння, які й є внутрішніми факторами релігії.

3.3. Ранні форми релігійних вірувань. Магія, тотемізм, фетишизм, анімізм і шаманізм

Первісна людина ще не відділяла себе від природи, вірила, що в ній існують таємничі сили, від яких залежать її життя, повсякденні справи, і що на ці сили можна впливати, вдаючись до магічних дій. Саме на цьому ґрунтувалися первісні форми релігійних вірувань — своєрідні проторелігії: магія, фетишизм, тотемізм та анімізм (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

Тотемізм	Фетишизм	Анімізм	Магія
Вірування у надприродний зв'язок людини чи групи людей з якою-небудь твариною або рослиною (тотемом), що розглядається як предок, прабатько усієї спільноти	Вірування у надприродні властивості певних предметів, які можуть впливати на перебіг подій у житті людини	Вірування в існування душі як надприродної субстанції, властивої кожному тілу і людини, і тварини, і предметам	Вірування у надприродні можливості людини впливати на навколишній світ і перебіг у ньому, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин в їх життєдіяльності

ФЕТИШИЗМ (франц. — фетиш, ідол). Це одна з ранніх форм релігійних вірувань, що полягає в обожнюванні предметів неживої природи — фетишів.

Фетишизм — це наділення певних матеріальних предметів надчуттєвими властивостями, або сакральністю, і панування цих предметів. Може набувати різних форм, таких як поклоніння, прагнення людини змусити фетиш виконувати бажання.

У деяких народів Західної Африки існував звичай під час обряду звернення до фетиша з проханням виконати бажання вбивати в нього цвяхи, щоб той відчував біль і швидше здійснив бажання.

Багато з дослідників саме фетишизм визнають найдавнішою формою вірувань. Як правило, їх аргументи такі: спочатку людина могла пізнати лише ті предмети, які кидалися їй у вічі та які можна було чуттєво сприймати, вбачаючи у них певну невидиму силу. В свій час існувала *теорія першопочаткового фетишизму*, яку запропонував французький теолог, енциклопедист *Шарль де Брос* у роботі «Про культ богів-фетишів».

Найдавнішими фетишами в історії людства були камені, куски дерев, ікла тварин. Камені використовували і як знаряддя, і як амулети-охоронці. Фетишами могло бути і звичайне ган-

чир'я, а саме — нитки, пряжа і т. д., які, за віруванням, треба було винести з будівлі, в якій хворіла людина. Вважалось, що з цими ганчірками викидаються з хати і хвороби. Фетишами називалися і рештки мерців, особливо цінувався череп, втім лише у тому разі, коли в ньому визнавалась наявність таємничої сили (душі).

Класичним регіоном, де був найбільш поширений фетишизм і вшановували численні види фетишів, науковці вважають Західну Африку. Фетишизм був також поширений і в інших регіонах, зокрема в Меланезії.

Багато архаїчних уявлень перейшли до нашої епохи: навіть і до сьогоденного дня в жертову приносять ікла тварин та камені.

Найпоширеніший культ — культ особистих покровителів *сукмані*. Камінь чи дерев'яна фігурка, яку носили при собі, підвішеною на шії. До речі, це і стало прообразом сучасної іграшки тамагочі завдяки одному японському туристу, який перехопив ідею, подорожуючи західноафриканськими країнами.

У міру розвитку суспільства фетишизм непомітно зливається з ідолопоклонінням, коли фетиш поступово набуває людських рис. Продовжуючи бути предметом шанування, у фетиші починають вбачати не стільки невидиму силу, скільки присутність духа (пов'язуючи це також з анімізмом). Наприклад, корінні мешканці Гвінеї до наших днів зберігають кістки померлих родичів у халупах, щоб розмовляти з ними, традиційно це робиться в суботу і неділю.

Фетишистські уявлення в подальшому увійшли до майже всіх релігійних систем як обов'язковий елемент, особливо в язичницькі релігійні традиції. Так, наприклад, давні єгиптяни вірили у надпотужну потойбічну силу — *хреста Анх*, греки — у *змащені олією камені*, існував тут також *культ виноградної лози і плюща*, ізраїльтяни — у *священний камінь Вефіль*, ірландці — у *камінь Файль* (що голосив під тією людиною, яка здатна була стати королем Ірландії, це повинна бути людина вагою понад 90 кг), слов'яни — у дуб і березу, германці — в ялинку і сосну.

Відголос фетишизму знайдемо і у буддизмі — культ священних *ступ*; у християнстві — *чудотворні ікони, святі моці, хрест*; в ісламі — «чорний камінь» *Кааба*. Звичка носити амулети — це також відгомін ранніх вірувань у надприродну силу неживих предметів.

МАГІЯ. З фетишизмом пов'язують появу засобів та обрядів, пов'язаних із віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища, чаклувати, оскільки магія була спочатку спрямована на фетиш. Однак магію не слід обмежувати лише чаклунством, хоча етимологічно слово «магія» походить від грецького «ворожба». В основу терміна «магія» покладено ім'я ассирійського жерця-мага, що означало мудрець.

Магія — це сукупність певних дій, в царині яких — вірування людини у власну здатність володіти таємною життєвою силою, яка начебто перебуває в предметах і явищах, та вміння використовувати наслідки магічних дій, викликаних надприродною силою у власних інтересах. Іншими словами, змусити те чи інше явище природи підкорятися людині. Тому магія сприймається як свідомий вплив людської волі на життєву чи таємничу силу, що міститься в предметі.

Магія зводиться до дій, що призводять до зміни в астралі (життєва сила, яка міститься в певних предметах). Ці дії здійснюються за допомогою волетативного компонента. Таким чином, в основі магії лежить уміння прикладення людиною власної волі, яка приставляється до матерії не безпосередньо, а опосередковано. Маг діє на те, що може видозмінювати матерію, тобто на *астрал* — особливий стан заглиблення у себе, за якого духовна сутність людини переміщується за межі навколосемного простору. На прикладі магії ми можемо говорити про поєднання волетативного та фідеїстського компонентів: *Воля + Віра = Магія*.

Постає слушне запитання: чи не була магія першою в історії людства спробою людини усвідомити причинно-наслідкові взаємозв'язки та активно на них впливати? Подібне усвідомлення призводило іноді до довільних ініціацій: люди асоціювали довільно, інколи причину переплутували з наслідком. Наприклад, існувало повір'я, якщо перед битвою ворон каркнув з лівого боку — це до перемоги, а якщо з правого — обов'язкова поразка. І траплялись випадки, коли римлянам наказували відступати, оскільки ворон віщував невдачу у битві. Тут видно, що причина і наслідок міняються місцями, а це вже крайність.

Проблема магії як форми вірування є мало розробленою. Вперше в дослідній літературі про магію як феномен заговорив Дж. Фрезер у праці «*Золота гілка*». Він вважав, що магія не є релігією в строгому сенсі цього слова. Це лише форма примітивної науки. На думку Дж. Фрезера, магія була заснована на віруванні людини у свою здатність впливати на предмет для здобуття належного результату, а в релігії людина звертається до покровительства надприродних сил.

Дж. Фрезер вперше вказав на два принципи, на яких ґрунтується магічне мислення:

- 1) принцип імітативності (подібне породжує подібне);
- 2) принцип контагіозності (речі, які хоч раз торкались одна одну, продовжують взаємодіяти на відстані після того, як контакт припиняється).

Е. Дюркгейм вважав, що субстратом релігії є соціальна група, а магія — завжди індивідуальна: «Магія діє в одиночку».

Проте більшість дослідників переконані, що магія нічим не відрізняється від релігії, оскільки і магія, і релігія передбачають символічний образ дії.

У сучасній літературі з релігієзнавства домінує тенденція вважати, що *магія* — одна з форм архайчних вірувань та уявлень.

Різновиди магії. Розрізняють на такі види магії за способом передачі магічної сили:

1) *контагіозна* (контактна, трансляційна) — магічна дія передається від джерела до об'єкта дії (наприклад, через волосок людини);

2) *ініціальна* (початкова) — тут людина виконує лише початок дії, а закінчує — викликає на нею надприродна сила;

3) *парафіяльна* — дія магічної сили спрямована не на об'єкт, а на його замісників (волосся, нігті, залишки їжі та ін.);

4) *імітативна* (гомеопатична) — дія через подобу предмета, тому що між схожими предметами існує певний зв'язок;

5) *відганяюча* — чудодійна сила, прихована у певних предметах (амулеті, талісмани, обереги, певні жести, звуки);

6) *катартична* (очисна) магія — магічна сила інтенсивно діє в процесі очищення (ритуальне омовіння, окурювання).

За цільовим призначенням магію розрізняють на такі види.

1. *Біла магія* — це упевненість людини в своїй здатності використовувати певні засоби для викликання змін, що спрямовані на захист себе або близьких. Сюди ж належить і мистецтво виготовлення амулетів, талісманів тощо.

2. *Лиходійна магія* (чорна, зла) — це вірування людини в власній спроможності наносити шкоду, збитки іншій особі. Сюди ж належить магічне втручання у вигляді порчі, пристрій (наврочення), наслання проклять. Вважається, що будь-яке різке засудження діє лише тоді, коли жертва повертається до нападника спиною, відповідно захист від такого нападу — дивитися прямо у вічі. Наприклад, в австралійських аборигенів чаклун виготовляв загострену паличку, яку у разі появи жертви спрямовував на неї разом із закляттям. Меланезійці робили так: чаклун, щоб наврочити людині, діставав залишки її їжі, нігті, пасма волосся (особливо!), екскременти, змішував з чарівною сумішшю, а потім сплював, топив чи залишав гнити. Вважалося, що саме така доля й спікатиме людину, на яку наслано зурочення. Це поширено і сьогодні. Дуже часто використовують слід людини для лиходійної магії. До нашого часу дійшли звичаї не залишати рештки їжі біля дому, їсти все за вечерею, викидати зрізані нігті, волосся, вирвані або такі зуби, що випали (оскільки це може викликати безліч хвороб).

3. *Військова магія* — це система дій, орієнтованих на перемогу над супротивником. Давні люди вважали, що у природі наявний зв'язок між зображенням і його прототипом, а тому достатньо було намалювати ворога і проколоти списами його образ, а перемога буде обов'язковою над ним у битві.

4. *Мисливська магія* — дещо подібна до військової і зводилась до ритуального (уявного) вбивання тварини на зображенні перед початком справжнього полювання. Свідченням існування такого виду магії є, наприклад, знайдені археологами в печері Ляску малюнки бізонів, проштовхнутих дротиками.

5. *Метеорологічна магія* — в її основі покладені обряди, які нагадують дії атмосферних явищ, наприклад, рухи, що імітують дощ.

6. *Лікувальна магія* (знахарство) — це магічні дії за допомогою певних засобів, спрямовані на лікування хворого. Мета такої магії: висмоктати хворобу чи вигнати її. У часи архайки у такі способи лікували будь-які нездужання. Дослідники виділяють такі способи магічного лікування, як масаж, натирання гарячим попелом, кровопускання (що було особливо популярне в середньовіччі), воскування (за допомогою воскової фігурки), викачування яйцем по хворому місцю.

Мистецтво лікувальної магії передавалось з покоління в покоління. Саме на підставах знахарства формуються уявлення про богів і духів цілителів — *Аскленій, Ескулап*, і у християнській традиції є також *святі-цілителі*. Таким чином, лікувальна магія перейшла до сучасності.

7. *Любовна магія* (еротична) — передбачає наявність певного потягу, симпатії і ґрунтується на симпатії між людьми. Мета — викликати / знищити статевий потяг людини до протилежної статі. Це знайшло відображення в обрядах приворожування або, навпаки, відвернення. Обряди любовної магії часто описувались у класиків світової літератури, наприклад, у романі «Королева Марго» О. Дюма.

На чому саме ґрунтується еротична магія? Можливо, біополе людини має свої коливання певної частоти. Коли енергетичне поле однієї людини починає коливатися в унісон з енергетичним полем іншої й відбувається злиття полів, притягання душ, тоді й актуалізується стан закоханості.

Всі люди, як відомо, мають подвійну поляризацію. Так, з позицій фізики чоловік — це плюс, жінка — мінус, а в духовному розумінні — навпаки. Отже, розум чоловіка пасивний і може запрацювати лише якщо йому дасть жаринку жінка. Вперше такі уявлення простежувались в архаїчні часи, а потім реконструювалися вже на рівні язичницьких традицій. Багато в чому такому злиттю біополів можуть допомогти предмети, з якими часто контактує людина.

Найпопулярніші методи еротичної магії, культивовані в епоху архаїки, а потім з деякими трансформаціями дійшли до нашого часу, є різними. Наприклад, дівчина віком до 25 років, яка народилася в у першу половину року, має взяти будь-який контагіозний (наговорений) предмет у повний Місяць, запалити свічку, сісти до столу, взяти приготований попіл, розмішати з певною кількістю солі, накрити серветкою і зверху покласти згаданий предмет. Після цього промовити *сакральний вислів* стільки разів, скільки років об'єктові її кохання.

ТОТЕМІЗМ — це віра в існування спорідненого зв'язку між певною групою людей (плем'я, рід) і певним видом рослин чи тварин. Тотемом називають об'єкт — тварину чи рослину, що являє собою емблему чи символ якоїсь соціальної групи. Тотемізм походить від слова з північноамериканського племені Оджимпи — *ot-totem* — «рід його».

У науковий обіг термін «тотемізм» увійшов з праць вчених-етнографів *Джона МакЛеннана* «Про культ тварин і рослин» і *Дж. Фрезера* «Тотемізм» і «Тотемізм і екзогамія», у релігієзнавство — з праці *З. Фрейда* «Тотем і табу» і досліджень *Е. Дюркгейма* і *М. Мосса*.

Особливості тотемістичних уявлень. Характерним є те, що тотем не шанують і йому не поклоняються, а вважають *прабатьком племені*. Це виражалось в забороні вбивати і вживати в їжу тварину чи рослину, яка була тотемом. Деякі племена вірили, що після смерті кожна людина буде обертатись на тотем свого роду. В архаїчних суспільствах існував особливий обряд — *інтічума*. Проводили таку церемонію у тому разі, коли аборигени не знаходили більше їжі крім тотему і з'їдали його. Обряд полягав зі змочування кров'ю території, окреслюючи її у вигляді тварини-тотема. За межі цієї ділянки не можна було виходити, але в межах її полювали на тотемну тварину. Це вважалось дозволеним і аборигени, таким чином, з'їдали тварину-тотем, однак лише у разі відсутності будь-якої іншої їжі.

Кожен народ культивував власний тотем. Так, коза з давніх-давен вважалася тотемом одного з родів, що брав участь у етногенезі слов'ян. Ця свійська тварина начебто була предком слов'ян, тотемом. Схожі свідчення можна відшукати навіть у *Велесовій книзі*: «Ми коровичі: скіфи, анти, руси, боруси, сурожці». Це вказує на те, що тотем племені русів — корова.

Існував зв'язок між тотемом і етносом. Визнання того чи іншого тотема за прабатька племені сприяло тому, що в середині його заборонялися шлюби між чоловіком і жінкою однієї тотемної групи.

Тотемізм не слід вважати лише релігійним віруванням, що з'явився в епоху первісності. Чи не першим *Е. Дюркгейм* запропонував вважати тотемізм безпосереднім вираженням родової організації суспільства і вбачати в ньому соціальне підґрунтя.

Тотемізм — релігія первісного клану. Найдавніші мисливські громади були згуртовані за принципом кровної спорідненості. Щоправда, тотемна солідарність сприяла поступовому утвердженню своєрідної міфологемі і протиставлення «своїх» «чужим». «Чужак» заслуговував на смерть, «свій» — на життя.

З часом дослідники родової організації суспільства простежили занепад тотемної системи, крім Австралії (серед аборигенів тотемізм тримався ще довго). Однак тотемізм не був унікальним і універсальним соціорелігійним феноменом. Так, на Кавказі і в Середній Азії слідів тотемізму не було знайдено взагалі.

АНІМІЗМ. *Аніма (душа)* — вірування в існування духовних сутностей, наявних в істотах, предметах і явищах феноменального світу, в можливість спілкування з ними. Наслідком анімізму є релігійні уявлення, що навколишній світ населяють безтілесні істоти.

Анімізм — містичне уявлення первісних людей, згідно з яким кожна річ має свого духа, душу; одухотворення сил і явищ природи. Це необхідна стадія в розвитку людської думки. Про анімізм як релігійне явище вперше сказав *Е. Тайлор* в праці «*Первісна культура*». Він визнав анімізм «як сухе і бідне визначення мінімуму релігії». Звідси й прагнення простежити анімістичні уявлення в розвинених релігійних традиціях світу. Анімістичні уявлення з'являються у надрах вже існуючих фетишистських, тотемістичних і магічних вірувань.

Анімізм виявився надзвичайно складним релігійним феноменом, і можна говорити про еволюцію анімістичних уявлень в бік їх ускладнення.

Спочатку первісні люди не розрізняли *душу* і *дух*, а ототожнювали їх, вбачаючи у будь-якому предметі помешкання невидимі істоти і умовно називаючи її душею. Саме душа визнавалась джерелом життя і уявлялась як щось подібне до випару, тіні чи повітря (подиху). Ця істота одушевляє тіло чи оболонку, в якій живе, але може і полишати її, переміщуватись. Давні люди плутали факт дійсного життя і сну. Вважали, що уві сні полює не сама людина, а її двійник. Наприклад, алгонкіни називали невидиму істоту *отахчух* («*тінь його*»). Звідси і уявлення північноамериканських індіанців, що якщо хтось з колонізаторів ступав на тінь індіанця, то платив за це власним життям. Індіанці вірили, що в тіні існує невидима істота — двійник людини. Ці вірування дійшли до XIX ст. включно і навіть сьогодні поширені у резерваціях індіанців Америки.

У різних народностях душу звать по-різному, наприклад, зулуси називають істоту *тунзі* — тінь, австралійці *ваух* — дихання, подих, греки *анелос* — подих.

Деномінація — це уявлення про невидиму істоту. Формується думка, що душу можна відшукати, втратити, позичити чи сховати. Свідченням цього можуть слугувати казки народів світу про різних безсмертних героїв.

Уявлення про існування душі після смерті тілесної оболонки. Що станеться з душею після смерті людини? Наші пращури визнавали перевтілення або відновлення душі, уявляючи її нескінченну подорож чи мандрівку. Багато релігійних уявлень ґрунтуються на віруванні у переселення душ в інші тілесні оболонки.

Так, наприклад, і у наші дні в африканському народі йоруба при народженні немовля промовляють: «Ти повернувся»; індіанці Північної Америки вірять, що душі померлих переходять у ведмедів; ірокези в день поховання покійника випускають на волю птаха, щоб з нього полетіла душа покійника.

На основі таких уявлень з часом з'явилися вчення про переселення душ — *метемпсихоз*, і навіть сучасні східні релігії, такі як буддизм, індуїзм, спираються на такі доктрини. Так, за переказами, Будда перероджувався 550 разів.

Уявлення про таємничу країну, рай, острови бажання, де нібито осідає душа. Вхід до такої чудесної країни ховається у безлюдному місці і веде через тунель або печеру. У багатьох народів цей край розташований на заході (там, де «помирає сонце», вважають зулуси). За переказами, наприклад, патагонець на той світ бере все своє майно, бо «йде до кращого краю, де буде жити вічно». Ці уявлення трансформуються у міфи (багато з них описані ще в «*Одіссей*» Гомера та в «*Енеїді*» Вергілія).

На наступному етапі з'явилися уявлення про духів і божеств. Це вже максимум у розвитку анімістичних уявлень. Багато дослідників говорять, що з появою вірувань у духів архаїчний світ закінчує свою історію. Можливо, і був правий *Е. Тайлор*, коли проголошував, що анімізм — *логічна основа для появи всіх релігій*.

ШАМАНІЗМ. Що таке шаманізм? Існують різні точки зору, які сягають ще XVIII ст. Одні вбачають у шаманізмі діяння рук диявола (християнські богослови), інші, зокрема французькі просвітники, називали шаманів ошуканцями та ін.

Шаман — це знахар, цілитель. Вони вважали свої ритуали не релігійними, а лікувальними. «*Шаман*» в перекладі з тунгусо-маньчжурських мов похідне від «*знати*».

Серед дослідників поширена думка, що шаманізм — це етап в історії розвитку релігії, який і з'явився під час розпаду архаїчної епохи. За наявності функціонуючих первісних уявлень, шаманізм — найбільш пізня елементарна форма релігійних уявлень людства.

Шаманство — одна з первісних форм релігії, культ духів, магія — віра в те, що особливі люди — шамани — можуть спілкуватись із духами і впливати на них. Це спілкування досягається шаманами завдяки ритуальним танцям сакрального змісту і певного ритму, через навіювання і самонавіювання, за допомогою вживання галюциногенного зілля (алкалоїдів). У шаманів існує особливий ритуал — *камлання*. Це танець зі співами, що супроводжується ударами в спеціальний *шаманський бубон*, вигукуванням незрозумілих для пересічної людини фраз. Вважається, що під час камлання духи вселяються в тіло шамана і він стає одержи-

мий, або, вселившись у бубон шамана, з допомогою духів знахар подорожує у царство духів. Під час ритуалу, що приводить у екстатичний стан, шамани виявляють надзвичайну силу, майже надприродну.

Найбільш відомий за радянських часів *шаман Костянтин Чірков*, коли входив у транс-овий стан і, маючи вагу 65 кг, виявляв силу, що його ледь втримували на мотузках, які рвалися від напруги, дев'ять дорослих чоловіків. Костянтину Чіркову було 82 роки. Психоневрологічна експертиза показала, що він — звичайна людина, однак під час камлання шаман демонстрував надприродні здібності.

Камлання — ритуальне входження у психотехнічний стан для досягнення певних цілей. Багато дослідників вважають камлання найбільш ефективним способом спілкування шаманів із духами, а досягнення екстатичного стану — визначальною рисою шаманства. У трансі знахар нібито повертається до витoku часу і перебуває одночасно у двох світах. Деякі народи вірять в те, що шамани можуть змінювати власне тіло і його стан, наприклад, вагу тіла, вдавати вагітність, роздувати і здувати живіт. На початку ХХ ст. зафіксовані факти, як шаман проколював себе гострою спицею, що виходила в нього з спини, і рана швидко загоювалась. Шамани знали будову людського тіла і спиця не зачіпала життєво важливих органів.

Серед племен, що сповідують шаманство, культивується думка, що між шаманами та духами-покровителями існує дуже близький таємний зв'язок. Шамани під час камлання спілкуються зі своїми духами. За віруваннями, існують *духи-помічники*, а є *духи-кальяни*, тобто розв'язні духи, що шкодять людям. Знахар повинен налагодити стосунок з духом-кальяном. Іноді дух-покровитель може мати ту саму стать, що й шаман. Це призводить до ритуального трансвестизму, коли під час камлання, змінюючи свою стать, навіть з'являються певні зовнішні ознаки: випадає волосся з бороди, зникають чи, навпаки, ростуть груди, можлива навіть гормональна перебудова. Це популярно у чукчів. Однак вчені ані довести, ані спростувати не можуть, чи є це оптична галюцинація, чи ні.

Таким чином, на етапі первісних вірувань лише формується поняття про надприродне, духів, душу, про її загробне життя. Поняття єдиного бога ще не існує. У процесі розвитку первісних вірувань ускладнюється культ, виявляються тенденції до його символізації.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які основні етапи розвитку проходить релігія?
2. Що таке «політеїзм»?
3. Що таке «монотеїзм»?
4. Які типології релігії ви знаєте?
5. Що таке «магія»?
6. Назвіть основні види магії.
7. Що таке «анімізм»?
8. Що таке «тотемізм» і як він виникає?
9. Як ви можете визначити «фетишизм»?
10. Наведіть приклади існування фетишизму в сучасних релігіях.
11. Які теорії походження релігії ви знаєте?

Теми рефератів

1. Розвиток віри про надприродне в структурі елементів первісних релігій.
2. Первісні чуттєво-надчуттєві вірування.
3. Табу в системі соціальної регуляції поведінки.
4. Види і принципи магії.
5. Тотемізм як форма самосвідомості людини.
6. Взаємозв'язок міфології та релігії.
7. Прояви фетишизму в сучасному світі.

Література

1. *Абрамович С., Чикарькова М., Тілло М.* Релігієзнавство. — К., 2006.
2. *Бабичев Р.К.* Релігієзнавство. — К., 2006.
3. *Дулуман С.К.* Релігія як соціально-історичний феномен. — К., 1984.
4. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Любовика. — К., 1996.

5. Релігієзнавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. проф. Г. Є. Аляєва. — Полтава: АСМІ, 2012.
6. *Лобовик Б.* Релігія як феномен і категорія релігієзнавства // Українське релігієзнавство. — 1996. — № 4.
7. *Калінін Ю.А., Харьковщенко С.А.* Релігієзнавство. — К., 2002.
8. *Кислюк К.В., Кучер О.М.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К., 2004.
9. *Горлинський В.В.* Релігієзнавство. Курс лекцій. — К., 2000.
10. *Дюркгайм Е.* Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. — К., 2002.
11. *Петров В.К.* Релігія — все що необхідно знати. — К., 2004.
12. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
13. *Присухін С.І.* Релігієзнавство: Хрестоматія. Навч.-метод. посіб. — К.: КНЕУ, 2010.
14. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. Бублика С.А. — К., 1999.
15. Релігієзнавство. Словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
16. *Цветков А.П.* Религиоведение. — К., 2002.
17. *Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.
18. Релігієзнавство. Курс лекцій / Кер. авт. кол. Баканурський А.Г. — К., 2004.
19. *Черній Д.* Релігієзнавство. — К., 2003.
20. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М., 1990.
21. *Хомич К.С.* Основи релігійних знань. — К., 2008.
22. *Чекер Р.О.* Релігія — основа буття: Навч. посібник. — К., 2008.
23. *Тейлор Э.Б.* Первобытная культура. — М., 1989.
24. *Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. — М., 1986.
25. *Яремчук А.В.* Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.

ТЕМА 4. НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

4.1. Загальна характеристика. Особливості національних релігій.

4.2. Ранні національні релігії (етнічні релігії).

4.3. Особливості становлення і характерні риси етнодержавних релігій.

Мета: розглянути загальну характеристику та особливості національних релігій; зробити поглиблений аналіз виникнення і розвитку національних релігій; розвивати самостійне і критичне мислення, оволодіти мистецтвом розуміти людей, чії думки є іншими.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- особливості ранніх національних (етнічних) релігій;
- національно-державні релігії, їх походження та сутність;
- сутнісні ознаки індуїзму;
- характерні риси джайнізму;
- особливості віровчення сикхів;
- сутнісні ознаки конфуціанства;
- основні характеристики синтоїзму;
- зміст релігійних доктрин, обрядові та культові особливості національно-державних релігій;

вміти:

- орієнтуватися у змісті релігійних доктрин, обрядових та культових особливостях національних релігій;
- порівнювати ранні національні (етнічні) релігії та етнодержавні релігії;
- володіти мистецтвом розуміти людей, чії думки відрізняються від думок інших людей;
- вірізнати спільне і своєрідне, притаманне національно-державним релігіям.

4.1. Загальна характеристика. Особливості національних релігій

Розвиток цивілізації, що виявляється в удосконаленні знарядь праці, формуванні економічних, політичних, соціальних відносин, пов'язаних із соціально-становою диференціацією суспільств, зародженням громадських об'єднань людей, які приходили на зміну родоплемінним, сприяли виникненню національних релігій.

Такі погляди та уявлення певних етносів сформувалися у надрах родоплемінних та еволюціонували в період становлення і розвитку класового суспільства, відображаючи процес формування народностей, а згодом і націй. Розпочався цей процес у IV тис. до н. е. і з різною інтенсивністю тривав протягом усієї історії людства.

Національні релігії — це релігійні вірування і культові дії, притаманні конкретному народові.

Головними об'єктами в національних релігіях були не духи, а боги, яких віруючі уявляли як більш досконалих духів, від яких залежали і надприродні об'єкти, і людські життя, і суспільства.

Національні релігії та історія культури певних етносів не лише сприяли формуванню єдиної народності, а й були могутнім фактором духовної інтеграції різноманітних етнічних груп, консолідації народів чи націй, збереження самотності національних матеріальних і духовних цінностей і звичаїв, підтримки потреб того чи іншого етносу. Кожна національна релігія є витвором лише одного народу і ввібрала особливості його географічного середовища, історичного досвіду, ментальності тощо.

Конфесійні та етнічні ареали національних релігій, як правило, збігаються. Траплялося, що їх сповідували і предки інших етносів.

У своїй еволюції національні релігії пройшли два етапи:

- 1) від ранніх національних релігій (етнічних), що сформувалися серед родоплемінних та еволюціонували за рабовласницького ладу;
- 2) до пізніх національних релігій (етнодержавних), які склалися у період існування народностей і зародження націй.

4.2. Ранні національні релігії (етнічні релігії)

Ранні національні релігії (етнічні релігії) виникли на фундаменті первісних вірувань. Розпочався цей процес у IV тис. до н. е. з переходом від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Необов'язково появу національних релігій пов'язувати з формуванням рабовласницького ладу, тому що чимало народів у своєму історичному розвитку переступили цю соціально-політичну формацію.

До ранніх національних релігій в історії культури відносять давньоєгипетську, давньоєврейську, месопотамську, хетську, вавилонську, давньогрецьку, давньоримську, давньоперську, давньослов'янську та інші релігії етносів епохи ранніх цивілізацій.

Ранні національні релігії ще не фіксували своїх родоначальників, здебільшого вони не мали навіть письмових джерел, храмів і втілені переважно в міфологічних оповідях, і саме міфологічність вважається основною рисою ранніх національних вірувань.

Міф (грец. *mythos* — розповідь, переказ) — символічне уявлення людей про світ; витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні; оповідання про богів і героїв. Це стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.

Найчастіше міфологічні сюжети стосувалися створення світу (космогонічні), походження богів (теогонічні), Сонця, Місяця, зірок (астрогонічні), людини (антропогонічні) та ін. і часто фігурують полярні субстанції: Земля — небо; світло — темрява; життя — смерть.

Головні риси ранніх національних (етнічних) релігій, як правило, такі.

1. Яскраво виражений ентоцентризм.

2. Усунення від офіційного культу нижчих груп суспільства. Ранні національні релігії мали обмежений вплив на населення, поза як до виконання культу не допускалися раби і частина бідноти. Так, в Індії панівною була кастова система. Релігія — брахманізм, за назвою вищої касты брахманів, «двічі народжених». Вважалося, що брахмана народила мати і він пройшов обряд освячення богом, тобто дістав «друге народження».

3. Обов'язковість жертвоприношень. Ця традиція сформувалась під впливом анімістичних вірувань, виявляючись у залишенні божеству жертвовної їжі, різноманітних знарядь праці, прикрас, предметів домашнього начиння тощо.

Жертвопринесення — релігійний обряд, який виявляється в принесенні дарів богам, святим духам, померлим предкам, щоб їх умилостивити їх або для подяки.

Об'єктами жертвопринесень у різних народів були і людське життя, і частини тіла людини чи тварини, якась кількість врожаю, перший приплід та багато іншого. За повідомленням *Плутарха* (II ст. до н.е.), жителі Карфагена — прихильники фінікійської віри — в жертву *богу війни Молоху* віддавали не лише військовополонених, а й дітей-первістків. Це було характерно і для давньоєврейської, вавилонської, давньоєгипетської та інших ранніх національних (етнічних) релігій, які дотепер не збереглися, але багато обрядів з них увійшли до сучасних вірувань, а саме — запалювання свічок, лампад, приношення квітів та ін.

4. Зародження вчення про посмертну віддачу, наявність причинного зв'язку між поведінкою людини в земному житті та її подальшою долею у загробному. Формується головна ідея релігії — уявлення про потойбічний світ і здобуття винагороди за праведність за життя. Це вчення стверджує посмертний дарунок людині, яка суворо дотримувалася заповідей, моральних приписів, і суворе покарання грішників.

5. Непохитний політеїзм. Усі ранні національні релігії були політеїстичними (грец. *poly* — багато, *teos* — бог), тобто з поширеним багатобожжям. Із безлічі богів виділяли головних, а серед них — верховного, якого вшановували як царя богів і людей, джерело та охоронця законів. Інших богів вважали його помічниками, що відповідали за окремі сфери земного і потойбічного життів. За віруваннями, наприклад, давніх греків (VIII — III ст. до н. е.), верховним богом був *Зевс*; крім нього вшановували богиню шлюбу і подружнього життя *Геру*, головного суддю в країні мертвих *Аїда*, богиню мудрості, наук і ремесел *Афіну*, бога мистецтва та охоронця доріг *Аполлона*. У давньоіндійському брахманізмі (X — I ст. до н. е.) верховним богом шанували *Брахму*, якому допомагали *Індра* — бог війни, *Шива* — бог створення і руйнування, народження і смерті, *Вішну* — бог-охоронець та ін. У релігії давніх євреїв верховним богом вважали *Яхве*, богинею шлюбного життя — *Аннат*, богом Сонця — *Самсона*, богом війни — *Саваофа*, богом землеробства — *Іллію*, богом пустелі — *Азазела*.

6. Порівняна маложивучість — релігії з порівняно короткою тривалістю існування не збереглися до наших днів. Із падінням рабовласницьких суспільств ці вірування перестали функціонувати, хоча їхні цінності потім перейшли у пізні національні релігії.

4.3. Особливості становлення і характерні риси етнодержавних релігій

Пізні національні (етнодержавні) релігії сформувалися на основі ранніх національних (етнічних) релігій у процесі становлення національних держав, засвідчивши якісно новий етап розвитку суспільства. На віруваннях відображались не лише зміни соціального характеру, а й поява нових народностей, на основі яких з часом формувались окремі нації. В економіці чітко окреслився розподіл праці, активно розвивалась торгівля, зароджувався ринок праці.

У соціально-демографічній сфері прикметними були формування міст, інтенсифікація міграції населення. За широкої асиміляції народностей пізні національні релігії набували вагомшої мотивації.

Головні риси пізніх національних (етнодержавних) релігій такі.

1. Широкі масштаби впливу. Учасниками їхніх культових ритуалів є представники всіх соціальних верств, правляча верхівка, заможні та середні стани та експлуатована частина суспільства.

2. Спрощення жертвоприношень. Повністю скасовані людські жертвоприношення. Жертвоприношення худоби, птиці використовується рідко, а з часом припинили своє існування.

3. Розвиненість вчення про загробне життя і потойбічну винагороду або відплату. З'являються перші богословські роздуми, релігійно-філософські вчення, систематизованими стають уявлення про інший світ життя.

4. Єдність політеїзму і монотеїзму. Поява монотеїстичних релігій — *йудаїзм, сикхізм*.

5. Історична стійкість. Більшість пізніх національних релігій, які зародилися у давноминулі часи, існують і в новітньому періоді. Дотепер збереглися і функціонують такі національні релігії, як *індуїзм, сикхізм, джайнізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, йудаїзм* та ін.

Розглянемо особливості розвитку деяких з них.

ІНДУЇЗМ. Це релігійна система, що склалася в Індії на основі брахманізму та буддизму. За сутністю індуїзм є логічним продовженням брахманізму, однак релігійна традиція індусів не є калькою попереднього етапу долучення до вічності, це відновлення брахманських правил на ґрунті полеміки з джайнізмом і буддизмом. Іншими словами, *індуїзм* — це вищий рівень розвитку ведичної традиції. *Ведизм* в Індії — найдавніша релігія, для якої характерні обожнювання сил природи, згодом — суспільних сил, культ предків.

З соціальних позицій про функціонування індуської релігійної традиції можна говорити починаючи з утвердження *династії Гуптів* від IV — VI ст. З тих пір і дотепер індуїзм залишається найбільш поширеною релігією Індії. Прихильники індуїзму є і в Бангладеш, Пакистані, на Шрі-Ланці, в Південній Африці, на островах Балі та Фуджі.

Характерні особливості індуїзму.

1. Попри величезну популярність індуїзм не є загально визнаним віросповіданням. Для індусів індуїзм не релігія, це насамперед *Санатана Дхарма* («Вічний закон», «Вічна релігія»), який «існував, існує і буде існувати». Індуїзм належить до тієї релігії, до якої не може пристати людина, якщо вона не є індусом за народженням. За віруваннями, і у будь-кого є можливість залучитись до індуїзму, якщо у майбутньому житті народимось у подобі індуса.

2. Для індуїзму характерне своєрідне розуміння процесу створення світу. Індуси байдужі до історичного часу, тобто вони не приділяють увагу хронологічній послідовності подій навіть у власній історії. Появі «*Історії Індії*» ми завдячуємо мусульманським авторам. За індуїстським уявленням, світ не виникає в один момент. Ідея, подія творіння світу постійно повторюється, тобто життя космосу є циклічним і поділяється на *кальпи* («*День Брахми*»), що являє собою послідовне чергування 4 юг (*epoch*): 1-а — *Сатья-юга* — тут панує абсолютне стовідсоткове добро, це золотий вік людства; 2-а — *Трета-юга* — панує три чверті добра і одна чверть зла; 3-а — *Дванара-юга* — добра стільки ж, скільки й зла; 4-а — *Калі-юга* — триває 432 тисяч років, ми живемо зараз в епоху зла, де лиш інколи зустрічається добро. Після *Калі-юги* знову настане золотий вік. Іншими словами, в індуїзмі спостерігається циклічність. Наприкінці 4-ї *кальпи* *Калі-юга* світ поглинається абсолютною реальністю, Брахманом. Настає «*Ніч Брахмана*», після якої народжується нова *кальпа*. Втім чекати золотий віку ще надто довго, майже 427 тисяч років.

3. Індуїзм не знає єдиного віроповчального джерела. Вся ведична література проголошується авторитетною. При цьому існує своєрідний культ *Вед* — найдавнішої пам'ятки арійської та давньоіндуїстської релігійної літератури. Індуси особливу увагу приділяють священному переказу *Смриті*. Найпопулярнішою священною книгою є *Бхагавад-Гіта*; також

шануються індусами *Джарма Шастри* — зведення приписів і повчань, *Закони Ману*, *курани* і *тантри* (тексти).

4. Для індусів характерною є переконаність, впевненість у беззаперечній справедливості *кастової системи*. На відміну від брахманізму індуська традиція передбачає можливість спасіння, позбавлення від *сансари* (*переродження*) усіх каст. Індуїзм дає спасіння усім кастам, а не лише брахманам, інші касты також спроможні через сповідування *дхарми* звільнитись від *карми*. З настанов *Бхагавад-Ґіти* існує три шляхи звільнення, і ці шляхи в індуїзмі оголошуються рівноцінними. Це різні способи досягнення однієї мети.

I шлях — Шлях знання (*Джана Марга*). Це найважчий шлях, він доступний лише не багатьом, а саме — для мудреців-аскетів (*саньясини*).

II шлях — Шлях дії (*Карма Марга*). Безкорисливе виконання людиною своїх обов'язків у цьому житті. Це шлях воїна.

III шлях — Шлях любові (*Бхабті Марга*). Це шлях для всіх індусів, для всіх каст. Це любовна захопленість і емоційна відданість божеству.

Дотримування кастової системи має наслідком жорстокий обряд *саті*, який був поширений в Індії і існував донедавна, з цією традицією нічого не могла вдіяти місцева влада. Це коли жінка, яка належить до вищої касты, — *брахманка*, провівши чоловіка в останній путь, слідом за ним сходить на поховальне вогнище, оскільки самоспаленням вона покращує власну карму і карму близьких, ставши на шлях звільнення від переродження. І в майбутньому житті жінка-саті обов'язково відродиться брахманкою.

5. Індуські вірування є розгортанням брахманського віровчення, в основі яких покладена та сама сакраментальна формула — *Тат Твам Асі* («Атман прагне злитися з Брахманом»).

Генетично пов'язаний із брахманізмом і *індуїстський пантеон божеств*. Поряд із численними божествами, яких нараховують близько трьох тисяч, особливе місце посідають виділяють *Трімурті* («Три Лики») — бог *Брахма-Творець*, бог *Вішна-Хранитель* і бог *Шива-Руйнівник*.

Брахма — творець світу, але сотворіння всесвіту відбувається циклічно, і разом зі світом Брахма створює і зло. Цей бог не набуває в індуїзмі такої популярності, як у брахманізмі, тому значущість його знижується. Тим більше, за переказами, саме Брахма вчинив так, що у Калі-юга зло збільшилось у світі, і саме Брахма-Творець відповідальний за впусщення зла до цього світу.

Вішну — бог-хранитель створеного світу наглядає за виконанням дхарми. Вішну має численні *аватари* і має символ закручену мушлю.

Шива — бог-руйнівник, саме він в кінці кожної кальпи знищує в екстатичному танці «зіпсований» світ. Це багаторукий, багатонорий, синьошкірий, з довгим нечесаним волоссям бог. Шива в індусів асоціювався із символом смерті. Його вшановували як божество кладовищ, відхожих місць і місць спалення трупів. Шива був також покровителем ченців і аскетів (*самьясинів*). Найбільш виразна і характерна риса Шиви — третє око на чолі, цим він відрізняється від інших божеств. Коли Шива відкриває своє вогняне око, його погляд спопеляє все, чого торкнеться. Релігійний символ Шиви — *лінгам* (фалос доволі гіпертрофованих розмірів). У брахманізмі цей бог також постає руйнівником.

Однак поряд із Трімурті в індуїзмі вшановуються й інші божества. Наприклад, *Ганеша* — слогоголовий бог мудрості, невразливості й обачливості; *Картікея* — бог війни і покровитель злодіїв; популярністю користується богиня *Калі* (*Дурга*) — покровителька жінок, кохання, дружина бога Шиви. *Калі-Дурга* — «чорна» богиня, яка завжди зображується верхи на леві.

Індуси, звертаючись до божества через *мантру* (букв. мана — розум, трайя — звільнення) — комбінація трансцендентних звуків, промовляючи які людина визволяє розум від збентеження.

Головна мантра *Ом Мані Падме Хум*, смисловий переклад якої звучить так: «Хай звільниться мій розум від тривог цього світу?». Християнським аналогом вважається основоположна молитва «Отче наш».

6. Релігійна традиція індуїзму не має засновників, загально визнаних догм, в індуїзмі відсутня якась загальна організація, немає єдиного авторитету в релігійних питаннях.

В індуїзмі наявні *культи священних тварин* (корова, змія, мавпа, слон), *рослин* (лотос — символ Йоні) і *води* (річка Ганг). Всі об'єкти вшанування (тварини, рослини, вода) мають храми для поклоніння, наприклад, на острові Балі збудований храм водяних змії. Для індуїзму характерним є *культ гуру* — учителя. Саме вчитель усно передає учневі знання (*Сантана Дхарму*), священні тексти, практику *йоги*, мантри. Під наглядом гуру учні живуть громадами в *ашрамі* (практика духовної дисципліни, місце духовного навчання).

Індуїзм ніколи не був цілісним явищем, і мірою піднесення значимості в культовій діяльності богів Вішну і Шиви поступово індуїзм розкладається на дві течії — вішнуїзм і шиваїзм.

Вішнуїзм. Прихильники вішнуїзму поклонялися *богу Вішну*, або *Бхагавану*. Шанувальники Вішну дістали назву *вайшнави* («віддані»). У вішнуїзмі дослідники виділяють чотири традиції. Вішну являє себе у цьому світі в численних *аватарах-втіленнях*: *Калка*, *вепр Бараха*, *Нарасінха*, *людина-лев*, *людина-карлик*, *черепаха*, *риба*, *Крішна*, *Будда*, *Рама*. Останнє, в чому з'являється Вішну, — *месія Калка*.

Шиваїзм. Послідовники шиваїзму поклоняються *богу Шиві*. Шанувальники Шиви на відміну від вішнуїзму продовжують приносити у своїх храмах жертви. Не-індуси не мають права заходити до шиваїстських храмів. У шиваїстів особливо популярні *тантри*.

ДЖАЙНІЗМ. У VI — V ст. до н. е. в Індії зароджується ще одна релігійна система — *джайнізм*. Адепти переконані, що їхня релігія — вічна. З релігійних позицій джайнізм постає як відверта опозиція брахманізму, яка виявляється у певних рисах релігії *джайнів*. Зокрема, джайни шанують не богів, а пророків (*дідханхар* — це «той, хто повторює шлях»). У священних текстах джайнів повідомляється про 24 пророків, останнім з них був сучасник Дудді — *Вардхаман Махавіра* («Великий Герой»: букв. *маха* — великий, *віра* — герой,). Махавіра вважається легендарним засновником джайнізму.

Махавіра — *кшатрій* за походженням. У віці 30 років він залишив рідну домівку, багатство, покинув усе, що пов'язувало його з цим земним, грішним, життям і стає аскетом-відлюдником (*фана прадха*). Протягом 12 років зазнає численних випробовувань і спокус від злого духа *Мара*, але все даремно. Махавіра непохитним залишається у своєму прагненні відшукати істину і врятувати світ.

Одного разу, сидячи у позі відречення від тіла під священним деревом *Шала*, Махавіра набуває всезнання (*кеваладжиняна*) і стає *джиною* — *переможцем* (*кеваліном*). Звідси походить і назва віровчення — *релігія переможців*, або *джайнізм*. Після цього Махавіра ще 30 років проповідував своє вчення. Адепти джайнів вважають, що Махавіра не заснував релігію, а лише відновив «*одвічну релігію*». Коли джині виповнилось 72 роки, він полишив цей світ. Після звільнення від земного буття носіями вчення стали *дхавіри* — старійшини. Один із цих дхавірів, приблизно у III ст. до н. е., записав канон, який дістав назву *Сідханта*, або *Азана*.

Характерні риси релігії джайнів такі.

1. Джайни фактично заперечували існування богів, оскільки вважали, що «звільнені душі вищі від богів». Джайни не визнавали бога, бога як творця. Не дарма в індійській традиції їх називали «ті, хто заперечують доктрину творця».

2. Все, що існує, поділяється на душу (*дживу*) і недушу (*адживу*). Душа може втілюватися у будь-яке тіло, не обов'язково людське, навіть у тіло комахи. За уявленнями джайнів, людина складається з трьох частин: *звичайне тіло* (до якого ми можемо доторкнутися), *кармічне тіло* (те, яке носить на собі відбиток попередніх життів), *змінюване тіло* (*вайкрія*). У результаті кожного вчинку до душі прилипають частинки речовини, з якої складається кармічне тіло, від них залежить доля людини та її подальше переродження. На кожному з нас є кармічне тіло, так вважали джайни. Ті душі, які досягли звільнення, потрапляють до «царства блаженних».

3. Джайни культивують концепцію всезагального спасіння, суть якої полягає в тому, що кожна людина незалежно від кастової належності може врятуватись, головне — звільнитись від *сансари* — переродження. *Колесо сансари* — це нескінченні переходи душі (*джіві*) від однієї тілесної оболонки до іншої. Досягти цілковитого звільнення можна лише, дотримуючись *Тріратна* — «Правил трьох перлин».

Сам'яташана — «Перша перлина» — правильна віра, правильне бачення. Це віра в безперечність пророків (*дідханхарів*).

Сам'яджняна — «Друга перлина» — правильне пізнання, правильне знання. Для джайнів головне — досягнути зміст вірування, а основний спосіб проникнення — чуттєве пізнання.

Сам'ягчайта — «Третя перлина» — правильна поведінка, яка вимагає дотримуватись п'яти обітниць: 1 — *Ахімса* («Не вбивати»); 2 — *Сатья* («Бути чесним, не брехати»); 3 — *Астея* («Не красти»); 4 — *Апаріграха* («Не прив'язуватись до земних речей, не накопичувати земні речі»); 5 — *Брахмачар'я* («Бути цнотливим»). П'ята обітниця поширюється на ченців-аскетів, а ченцем людина могла стати з восьми років.

З п'яти обітниць особливим радикалізмом визначався принцип *Ахімса* — «Не вбивати». Послідовне дотримання цього правила вимагало низки обмежень для ченців та істинних прихильників релігії джайнів.

Радикалізм виявлявся у таких обмеженнях. Так, наприклад, джайни мали проціджувати питну воду, оскільки в ній жили «невидимі істоти», яких ненавмисно можна було проковтнути. Треба було також спеціальним віничком промітати перед собою шлях, щоб випадково не задавити якусь комаху. Джайни мали носити марлеву пов'язку на обличчі з тією ж метою, заборонялося рухатись у ночі з тієї ж причини.

Найбільший подвиг, який чернець міг здійснити у цьому житті, — це заподіяти собі *салетхама* — смерть від добровільного голоду. Вважалося, що у такий спосіб аскет точно звільнявся від сансари.

4. Джайни заперечують будь-які ритуали, оскільки всі обряди зводились до жертвоприношення.

Відрізняючись від брахманізму, джайнізм мав деякі спільні риси у вченнях, а саме — про карму, перевтілення душ, періодичну появу *аватарів* (втілень пророків). Символом джайнів — *свастика*, чотири гілки якої символізують 4 світи, в яких може перебувати *джива* (душа): небо, світ людей, світ тварин і пекло.

Джайнізм не є однорідним релігійним ученням. З I ст. н. е. відбувся розкол, причиною якого було ставлення до аскези і жінок. Джайни розділились на *шветамбари* — «ті, хто одягнені в біле», і *дигамбари* — «ті, хто одягнені у повітря» (оголені).

Шветамбари визнавали всі священні тексти і були переконані, що жінки теж мають право на звільнення. Дигамбари, навпаки, визнавали оголеність обов'язковою умовою спасіння і вважали, що жінки не здатні досягти повного звільнення. Втім жінка могла досягти повного звільнення за умови, якщо в майбутньому житті переродиться у чоловіка. Для дигамбарів було характерне найпослідовніше виконання *ахімси* (принципу не вбивати).

Прихильником поглядів джайнів був *Джандрагубта* — засновник *династії Маур'їв*. Він помер як справжній джайни — від голоду.

Релігія джайнів збереглася до наших днів і поширена переважно в Південній і Західній Індії, на острові Шрі-Ланка. Загальна кількість не перевищує 4 мільйонів послідовників. Для порівняння населення Індії становить понад 900 мільйонів мешканців. Вчення джайнів покладене в основі принципу непротивлення, який сповідував *Махатма Ганді*.

СИКХІЗМ. Це монотеїстична релігія, симбіоз індуїзму та ісламу. Слово «*сикх*» буквально означає «*прихильник*», «*послідовник*».

Засновником сикхізму вважається *гуру Нанак* (1469—1539) — індус з касты кшатріїв, родом із Лахора. Відчувши на собі вплив проповідей містика *Кабіра* і *Веданти*, Нанак намагався подолати конфлікт між мусульманами та індусами, який існував у XV ст., за допомогою створення монотеїстичної релігії, яка б включила основні положення індуїзму і ісламу. Втім Нанак такі відмінності між двома релігіями вважав ілюзіями.

Після тривалих проповідей нової релігії Нанак переселяється до Пенджабу, де помирає на початку XVI ст., призначивши собі спадкоємця. Пенджаб став визнаватись батьківщиною сикхів. З того часу існувало багато гуру сикхів.

Десятий гуру — *Говінд Цінгх*, який проводить реорганізацію військової організації сикхів, що стала називатись *Хальса*, встановлює основні принципи віровчення і культу сикхів. Говінд Цінгх не став призначати наступника, а свої повноваження віддав громаді.

Особливості віровчення сикхів. Сикхи не вважають себе ані індусами, ані мусульманами, вони лише входять до громади єдиновірців з суворою внутрішньою дисципліною.

Сикхи вірять в єдиного бога — без імені і без зображення. Все суще проголошується відблисками «божественного вогню», воно лише *Майя*. Від «божественного вогню» розлітаються «іскри». Души людські, які закинуті у світ, тиняються від однієї тілесної оболонки до іншої за законами карми. Як припинити безупинний рух душі? — Лише добрими справами, оскільки тільки тоді душа очиститься. Критеріями добрих справ є ті, які угодні громаді, а ті, які не до вподоби їй, є справами поганими.

Священною книгою сикхів є *Адігрантх*, що перекладається як «*Початкова книга*».

Культові особливості сикхізму. Серед сикхів панує цілковита рівність, усі вони носять одне ім'я *Сингх* — *Лев*. Чому? Імена індусів складаються з трьох частин і одна з частин це «сингх». Тому, якщо в імені є слово «сингх», отже, той може бути сикхом.

Сикхи заперечують кастовий поділ суспільства, однак утворюють *касту воїнів*. Найбільш шанованими серед сикхів є *ніханги* — це «воїни смерті», щось подібне до японських воїнів-камікадзе. Ніханги заради громади можуть пожертвувати власним життям.

Сикхи мають кодекс поведінки «*П'ять К*», для якого характерне обов'язкове носіння залізного браслету на правій руці — *канкан*; зігнутого короткого меча-кінджала — *киртан*; національного вбрання — короткі широкі та зручні штани *какча*; діє відмова від підстриган-

ня волосся і бороди — *кеш*, волосся сикха зібране в пучок, і тому обов'язково слід носити з собою гребінець — *кангха*.

Сикхи не визнають духовенства, водночас підкоряються волі керівників *хальси* — військової організації. Сикхізм заперечує публічні богослужіння.

У сикхів немає нужденних. Це єдина релігійна меншина у світі, яка вирішила проблему бідності. У них поширений звичай обов'язкової сплати відсотків із прибутків на користь громади на підтримку єдиновірців. Важливою для сикхів є концепція добродійності — *ванд чакао*. Вона здійснюється через роздачу безплатної їжі (*лангар*) в сикхських храмах — *гурдварах*, пожертвування та працю на користь громади й інших (*сева*).

Щодо політичних аспектів діяльності сикхів, то під час правління *гуру Арджуна* (початок XVII ст.) була створена *державна сикхів у межах Пенджабу*. Проіснувала вона до 1849 р., коли її після двох жорстоких воєн захопили англійці. З того часу і дотепер Пенджаб залишається ареною політичного конфлікту між сикхами і мусульманами у Північній Індії.

До 1982 р. індуси і сикхи мирно співіснували. Однак постійна жадоба сикхів до відновлення незалежності відіграла свою роль. Сталася низка воєнних зіткнень, які й призвели до того, що у 1984 р. за наказом *Індіри Ганді* індійські війська штурмували *Золотий храм* в *Амріт-Сарі*. Це священне місце сикхів. Як відповідь на це сикхи вчинили замах на життя *Індіри Ганді*. Вбив прем'єр-міністра Індії її охоронець-сикх. Чому сикхи вбили *Індіру Ганді*? На це була воля очільників *хальси*. *Індіра Ганді* знала, що буде на неї вчинено замах, але свідомо пішла на воєнне протистояння з сикхами. Чому? — Від карми нікуди не сховатися, за індуїстським віруванням.

Сикхи вважаються найкращими воїнами. За винятком Китаю, Таїланду, Кореї та Японії, в всіх азійських країнах особисті охоронці — сикхи, оскільки вони готові пожертвувати власним життям. Сьогодні сикхи мають власну територію у межах Пенджабу, але індійська влада не надала їм автономії, а тому вони й досі виношують ідею створення незалежної держави — *Халістан*. Нині *сикх пантх* (релігійна громада) налічує близько 22 млн. членів, з яких 83 % мешкає в Індії, 76 % індійських сикхів живуть у Пенджабі.

КОНФУЦІАНСТВО. Виникає в VI ст. до н. е. як напрям суспільної думки Китаю. При цьому *раннє конфуціанство* було лише етико-політичним вченням, в основу якого покладено способи пошуку «серединного шляху» для суспільства і людини з метою відновлення космічного порядку. Основний спосіб цього відновлення — досягнення людиною ідеалу *дзюнь-цзи*. Це ідеальна особистість. Визначальною рисою *дзюнь-цзи* є *жень* — людяність, гуманність.

Основоположником цього вчення став *Кун* — чиновник, вчитель і викладач. *Кун-фу-цзи* — це повне ім'я вчителя, справжнє ім'я — *Кун-цю*. Латинізована транскрипція цього імені дає ім'я *Конфуцій*, який жив у 551—479 роках до н. е.

Розпочавши службу на посаді наглядача амбарів, у подальшому *Кун-цю* стає радником і правителем багатьох міст Китаю, зокрема, міста *Чудун*. До речі, на посаді державного службовця *Кун-цю* пробував близько 50 років, тобто мав величезний досвід правління.

Основний акцент у своєму вченні *Кун-фу-цзи* робив на питаннях соціальної етики та адміністративної політики. У подальшому вчення *Конфуція* зусиллями його послідовників збагачується етично витлумаченими початками традиційної китайської космології.

У Китаї до цього часу *Конфуція* вважають першим філософом. Релігійне оформлення *конфуціанства* відбувається впродовж I ст. н. е., у період правління *династії Хань*. Саме у цей час конфуціанство проголошено державною релігією Піднебесної. Від початку III ст. конфуціанство поступається буддизму. Однак у IX ст. конфуціанство як релігія остаточно перемагає буддизм. Тривалий час конфуціанство було державною релігією Китаю. Цей статус був втрачений ним лише у 1911 р. після Шанхайської революції, тоді імператорська влада була повалена. У 1930-ті роки конфуціанство дістає офіційний статус державної релігії в державі *Маньчжоу-го*.

Наприкінці 1970-х років у Китаї спостерігається зростання інтересу до *Конфуція*, особливо до філософії моралі. З тих пір у китайському суспільстві конфуціанство культивується на високому рівні, триває його пропаганда і на початку XXI ст.

Священні книги конфуціанства. Протягом I ст. н. е. з'являється канон *У-цзін* (*У* — п'ять), або *П'ятикнижжя*. Це загальна назва для таких п'яти конфуціанських канонічних книг. Принаймні до *У-цзін* включається п'ять книг: *Іцзін* — Книга Змін, *Ши-цзін* — Книга пісень і гімнів, *Шу-цзін* — Книга записаних переказів — епічний твір, в якому ритмічною прозою викладено легенди про освіту китайського народу і його стародавню історію, історичні оповіді і легенди, *Лі-цзи* — «Записки про порядок речей, правління та обряди» — регламен-

твють суспільні відносини, релігійні обряди і містять відомості про ідеальну з позицій конфуціанства систему правління давніх царів, стародавні календарі (правила поведінки або записки про церемонії). *Чуньшю* — Книга весни та осені, літопис князівства Лу, написана, за переказами, самим Конфуцієм, точніше — хроніка.

Разом ці книги складають *У-цзінь* (*П'ятикнижжя*), які послідовники й учні Конфуція виклали в окремих творах. Зібрання цих творів учнів дають підстави говорити про зведення канонічних творів в 4 канонічних книгах *Сі-шю* — *Та хіо* — «Велике вчення», в якому міститься, зокрема, вчення про серединний шлях; *Тайчунь джуй юнь* — букв. «Вчення про середину»; *Лунь-юй* — бесіди і судження, єдиний твір, який передає вчення Конфуція в його власних висловлюваннях; книга *Мен-цзи* — записи бесід відомого філософа Мен-цзи. Це основні священні книги конфуціанства.

Головні риси конфуціанства як релігії. Це насамперед *поклоніння Шень* — духам і божествам. Однак божества — це надто довільний переклад. Верховним началом, що зберігає порядок, проголошується *Тянь*, або Небо. При цьому це не стільки божество, скільки *Всюди-суще начало*, «приховане і невизначене». Як сказано в *Сі-шю*, «справи Тянь безшумні і не мають запаху». Фактично це обожене буття, наділене фатальними рисами.

Наступна особливість — *культ імператора* як «Сина Неба», «намісника Неба на землі». Отже, імператор був головою світської і духовної влади і мав в ідеалі володіти якостями *жень* (гуманності).

Тут є цікава метаморфоза, яку пояснює часту зміну правителів у середньовічному Китаї. Якщо імператор порушував закон і в період його правління народ потерпав від негараздів, то «Син Неба» втрачав «Мандат Неба» і позбавлявся святості. Такого правителя публічно карали на смерть, відтинаючи голову, і обирали нового імператора.

Якщо в період правління імператора все йшло добре, отже, правитель правильно розумів «Закони Неба», і його шанували як «намісника Неба на землі». Якщо ж знов ставалися злидні, тоді на імператора очікувала доля попередника.

У конфуціанстві дуже поширений *культ предків*. Кожен померлий родич вшановувався трьома поколіннями. В кожній китайській сім'ї є так звана *табличка Духа*, перед якою проходились необхідні ритуали.

Особливості конфуціанства: поклоніння численним духам, божествам, які китайці називають *шень*; *культ імператора*, якого возвеличували як «Сина Неба»; *культ предків*; *культ Конфуція* і його найближчих учнів і послідовників *Мен-цзи* та інших.

Після смерті Конфуція на його честь почали споруджувати храми і на початку XVI ст. філософа офіційно було визнано святим. При цьому шанування Конфуція було вкрай неоднозначним у контексті китайської історії.

Починаючи з середньовіччя тривалий час центром поклоніння Конфуція було місто *Цуй-фу* (провінція *Шандун*), де філософ народився і де й був похований. Існує навіть система жертвоприношення Конфуцію. Однак після утворення Китайської Народної Республіки ім'я Конфуція стало популярним серед політиків: з одного боку, його звинувачували в реакціонерстві, і філософ став своєрідним опудалом для китайських революціонерів. У КНР зробили все, аби занапастити ім'я Конфуція, на якого поклали відповідальність за вікову відсталість Китаю порівняно з європейськими країнами. Втім на початку XXI ст. в Китаї ставлення до Конфуція і його філософії стало більш-менш поміркованим.

Поширеним у конфуціанстві є вчення про *Джен-мін* — «*Виправлення імен*». За цими канонами, кожна людина зобов'язана знати власне місце у суспільстві і в жодному разі не претендувати на «не своє» місце. Таким чином, кожна людина має знати свою сімейну і станову належність, оскільки саме вони встановлені «*законом, який був посланий з Неба*», і порушувати цей стан речей вважається великим гріхом. При цьому недотримання *Джен-мін* сприймається як зазіхання на дію «*всезагального порядку, встановленого Небом*». Іншими словами, кожній людині встановлено її місце в суспільстві: народивсь ремісником, тоді і доля людини — усе життя залишатись ремісником, і навіть змінювати щось не треба намагатись.

Вчення про *Сяо* — синовній обов'язок, шанування батьків і старших синів. *Сяо* — це стосунки між людьми, коли син шанує батька, жінка шанує чоловіка, молодші — старших, піддані — правителів, а правитель — Небо. Культивування цього закону спричинило те, що в китайській родині панує ієрархія батьків і дітей (дівчина у сім'ї не має право вийти заміж без благословення з боку батька і всіх старших синів. Це створює труднощі, бо якщо хтось залицяється до тієї чи іншої дівчини, він спочатку повинен спитати дозволу в її батька і братів).

Конфуціанство як релігія не знає священників, тобто тут відсутнє духовенство. Натомість всі обряди виконуються *жу* — державним чиновником чи главою сімейств, при цьому кожна китайська родина має власний об'єкт шанування і власний храм. Знову-таки це залежить від матеріальних можливостей сім'ї.

Ритуалізм. Ритуал у конфуціанстві розуміють як спосіб упорядкування відносин у суспільстві і сприймають як наслідування всезагальному закону природи — *лі*. Конфуцій трактував *лі* як узагальнену характеристику правильного ставлення людини до інших і себе, а потім *лі* набуває значення ритуалу. Образ людини, «за посланим Небом законом», орієнтований на вдосконалення людини, в конфуціанстві тлумачиться як *дао*. Саме функціонування *лі*-церемоній і ритуалів є своєрідним регулятором поведінки людей у суспільстві. Крім слідування *лі*-ритуалам людина зобов'язана неухильно дотримуватись принципу *дьюе* (букв. музика). *Дьюе* — це сукупність ритуальних рухів і танців. При цьому їхню послідовність кожен конфуціанець, якщо він себе поважає, повинен знати досконало (один неправильний рух може звести нанівець увесь обряд, а це недопустимо), і тому не дивно, що деякі ритуали тривають по дві-три години.

Практика різноманітних передбачень. Особливим шануванням серед конфуціанців користується книга *Іцзин* — *Книга Змін*. Конфуцій скептично ставився до різного роду ворожіння, тому, що всі ці передбачення нижче від *цзюнь-цзи* — справедливої особистості. Однак у конфуціанстві поширеною є практика передбачень. Багато принципів Конфуція не перейшло в подальшому в конфуціанську релігію. Так, за переказами, Конфуцій не бажав, щоб з нього створили бога, однак послідовники його саме так і вчинили. Він не хотів, щоб набула поширення практика різноманітних передбачень, але саме це і здійснилося.

Елітарний характер конфуціанства. Фактично конфуціанство є духовною формою вираження інтересів еліти суспільства. Іншими словами, конфуціанство — це релігія верхніх шарів суспільства, релігія, придатна для благородних людей, які живуть за принципами і прагнуть ідеалу «благородної особистості справжньої людини». Адепти конфуціанства постійно культивують у собі ідеал *жень*, тобто гуманності. При цьому є «люди нікчемні» (це *сяо-жень*), які навіть не намагаються бути шляхетними, дотримуватись правил благородства. Головне для них не культивування *жень*, а прагнення до збагачення і особистої вигоди. Таких людей з позицій конфуціанства треба зневажати, однак у ставленні до низів конфуціанці повинні виявляти поблажливність.

Конфуціанство у сучасному світі сповідують 180 мільйонів і поширене воно найбільше у Китаї та Кореї. На початку ХХІ ст. у КНР конфуціанство узаконено як єдина правильна основа духовного життя народу.

СИНТОЇЗМ (букв. з япон. — *шлях богів, духів*). Національною релігією Японії є синтоїзм але японці не називають свою релігію синтоїзм, а **каміно**, дослівно — *шлях, вчення богів*. Звісно, що витоки цієї релігії — в архаїчних пережитках, первісних формах вірувань — анімізмі, тотемізмі, культурі предків та ін.

Синтоїзм у своїй еволюції зазнав три етапи. Перший — III ст. н. е. — сформувався великий *племінний союз Ямато*, який став основою давньояпонської держави. Перед тим розрізнені географічно, політично племена сповідували різноманітні анімістичні культури, найпоширенішими серед яких були *культури природи і предків*. Другий етап — з VI ст. до XVIII ст. — *зближення буддизму з синтоїзмом*. У VI ст. до Японії з Китаю, через Корею, проникає китайський буддизм, доповнений конфуціанством і даосизмом. Існував він в Японії відокремлено, але взаємовпливів з синтоїзмом не уникнув. Буддизм включає до свого пантеону навіть синтоїстських божеств, набуває могутності така держава, як *Асуканара*. Третій період — *епоха сьогуната Тогугава*. Принаймні в цей час зросло прагнення японців до націоналізму, звідси і прагнення до синтоїзму. Саме синтоїзм після революції 1868 р. був проголошений національною державною релігією. З'являється новий синтоїзм, у який ввійшли елементи християнського віровчення, яке також поширилось на Японських островах у другій половині XIX ст.

Основи віровчення синтоїзму викладено у священній книзі *Кодзікі*, складеній у VIII ст., яка містить міфи про створення світу, виникнення держави і народу та ін. За переказами, спочатку існували Небо і Земля, згодом з'явилися три божества, потім ще два, а після них — ще п'ять парних божеств. Усі вони уособлюють різні сили природи. Остання пара богів — *Ідзанагі* та *Ідзанамі* — за допомогою списа з наконечником із коштовного каміння створила в океані великий острів Оногоро, а потім кілька дрібних. Так виникла Японія. Ідзанамі померла, коли народжувала первістка, бога вогню, і потрапила до пекла. Ідзанагі хотів урятувати жінку з підземного царства, але не зміг. Тоді йому довелося обходитися одному: з його ліво-

го ока народилась богиня Сонця *Аматерасу*, а з правого *Сузано*, бог дощу і бурі. Сузано спустошує країну, від чого Аматерасу ховається в печері, а Землю охоплює морок. Боги вимащують Аматерасу з печери, а Сузано вбиває богиню їжі *Цзюнь*, з якої виростають хлібні злаки. Так починається життя на Землі. Аматерасу стає головною богинею.

Для японців характерна віра у численних духів і богів *Камі*. Ці божества населяють всю природу і здатні перетворитись на будь-який предмет. Їх уявляли тваринами, рослинами, камінням, явищами природи і навіть людьми, і ті предмети, в які втілюються Камі, називають *сінтай*.

Державний прапор Японії — червоний диск сонця на білому тлі — це релігійне обґрунтування прапору, а не географічний показник. Прапор Японії — це сонячна богиня Аматерасу, це її символ.

Серед інших божеств виділяються *божества вітру, землі, грому, води, заразних хвороб* і т. д. При цьому між божествами і людьми існує зв'язок, навіть за походженнями опосередкованою ланкою між божествами і людьми є *мікадо*. Представники, нащадки Аматерасу, представники на Землі мікадо — це особливі люди, наділені надзвичайними властивостями, це в японській традиції — святі.

Культ імператора. Імператор вважається посередником між богом і людьми. Свого першого імператора японці знають — це був *Діму*, саме він і заснував японську державу в 660 р. до н. е. За легендою, саме імператор Діму був онуком Аматерасу. Звідси витікає, як вважають японці, що імператори мають божественне походження. У 1946 р. культ імператора був формально скасований, але більшість з японців і нині шанують його як бога. Крім того, імператор є верховним жерцем синтоїзму. Коли імператор став верховним жерцем, було сформовано жрецьку ієрархію. Відправлення культу, яке раніше виконували старійшини родів і вожді племен, стало професійною справою *канусі (господарі Камі)* — жерців, які успадковували своє суспільне становище. У VIII ст. канусі стають чиновниками департаменту у справах *синто*. Поступово в синтоїстському пантеїзмі (налічувалося 3132 божества) склалася ієрархічна система на чолі з богинею Сонця Аматерасу.

У синтоїзмі відсутня ідея спасіння. Синтоїзм не знає абсолютного кінця, ідеал синтоїста — це нескінченне продовження земного життя. Оскільки на тому світі у нас нічого не буде, головне — гідно прожити земне життя, а ті люди, що помирають, в уявленні синтоїста, лише змінюють форму існування на Землі, залишаючись поблизу рідних, близьких і беручи участь в їхньому житті. Іншими словами, померлі родичі — вони біля нас, вважають синтоїсти. Ці духи можуть не тільки творити добро, а й насилати нещастя, завдавати шкоди і збитків, тому з духами треба жити дружно.

У синтоїзмі поширена обрядовість, храмів небагато і для всіх них є характерна простота устрою. Найвідоміші синтоїстські храми — це *Ідзумі* і *Ісе*.

Обов'язковим для віруючих є відвідування синтоїстських святилищ. Обряд відвідин храму починається з очищення — ритуального омовіння водою рук і рота, потім божеству підносять різну їжу, частіше всього богів і духів пригощають соєвим соусом і sake. Божествам і духам підносять стовпчик з паперовими підвісками, який ставиться перед вівтарем, потім традиційним елементом обряду є читання молитви зі зверненням до богів. Після того як синтоїст прочитає молитву, він повинен випити sake, знову прочитати молитву і випити sake. Вживання sake символізує собою давності. Дуже поширений продаж амулетів, при цьому вони створені на всі випадки життя і відповідають за певну сферу діяльності. Поширеними є дерев'яні таблички, на яких відвідувачі записують звернення до богів із найрізноманітнішими проханнями. Популярні серед adeptів синтоїзму *омікудзі* — відкарбовані на паперових смужках передбачення долі.

Релігійна ситуація в сучасній Японії. Для сучасного релігійного життя Японії характерним є *явище релігійного синкретизму*. Він виявляється у тому, що різноманітні релігійні традиції, а саме — синтоїзм, буддизм, конфуціанство і християнство, не існують ізольовано, а мирно уживаються в релігійних практиках однієї сім'ї. Японці впродовж одного і того ж дня можуть відвідувати і буддистський датсан, і синтоїстський храм, а потім зазирнути до християнського храму. Вони цим не зраджують власні релігійні віри. У синтоїстських святилищах зазвичай поклоняються на знак прихильності богам, на знак подяки, а в буддистських датсани зазирають японці, коли ховають людину. Поховальні обряди виконують буддистські ченці. Жодного натяку на цілісність у синтоїзмі не існує і, можливо, саме така безсистемність призвела до того, що *синто* не зміг встояти проти буддизму, але народний культ як народний звичай — живий і сьогодні.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які особливості національних релігій ви можете назвати?
2. Як утворились національно-державні релігії?
3. Чим відрізняються пізні національні релігії від ранніх національних релігій?
4. Назвіть монотеїстичні релігії серед національних релігійних систем.
5. Роль індуїзму в розвитку індійського народу.
6. Походження даосизму, його пантеон і культ.
7. Чим обумовлений успіх вчення Конфуція?
8. Специфіка релігій Давнього Китаю.
9. Основні ідеї сикхізму.
10. Походження та еволюція джайнізму.
11. Основні риси синтоїзму — національної релігії Японії.

Теми рефератів

1. Ведичні релігії Стародавньої Індії.
2. Роль індуїзму (конфуціанства) у розвитку індійської (китайської) культури.
3. Характерні особливості національних релігій.
4. Вплив зороастризму на філософські системи європейських народів.
5. Релігійні традиції Японії.
6. Вплив релігійно-філософської традиції на формування східної медицини.
7. Релігійний і медичний зміст практики медитації.
8. Соціально-історичні та економічні умови виникнення іудаїзму.
9. Даосизм, його вчення про *дао*.
10. Синкретичний характер синтоїзму і суть його вчення.
11. Особливості джайнізму.
12. Соціально-історичні умови виникнення і сутність сикхізму.
13. Політеїзм індуїзму.
14. Порівняльна характеристика національних релігій світу.

Література

1. *Абрамович С., Чікарькова М., Тілло М.* Релігієзнавство. — К., 2006.
2. *Арутюнов С.А., Светлов Г.Е.* Старые и новые боги Японии. — М., 1968.
3. *Баранов И.Г.* Верования и обычаи китайцев. — М., 1999.
4. *Васильев А.С.* История религий Востока. — М., 1988.
5. *Васильев Л.С.* Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.
6. *Вихнович В.Л.* Иудаизм. — СПб., 2006.
7. *Вонг Е.* Даосизм. — М., 2001.
8. *Гусева К.Р.* Джайнизм. — М., 1968.
9. *Гусева К.Р.* Индуизм. История формирования, культовая практика. — М., 1977.
10. *Дао Де Цзин.* Книга о пути и благодати. — М., 2002.
11. *Дхаммапада* (пер. В. Н.Топорова). — М., 1960.
12. *Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь.* — М.: Республика, 1996.
13. *Каниткар В.П., Оуэл Коул У.* Индуизм. — М., 2003.
14. *Кодзики.* Записи о деяниях древности. — СПб., 2000.
15. *Мещеряков А.Н.* Древняя Япония: буддизм и синтоизм. Проблемы синкретизма. — М., 1987.
16. *Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2000.
17. *Горлинський В.В.* Релігієзнавство. Курс лекцій. — К., 2000.
18. *Накорчевский А.А.* Синто. — СПб., 2000.
19. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К., КНЕУ, 2005.
20. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. Хрестоматія: Навч.-метод. посіб. — К.: КНЕУ, 2010.
21. *Релігієзнавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. проф. Г. С. Аляева.* — Полтава: АСМІ, 2012.
22. *Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. — М., 1986.
23. *Лубський В.І. та ін.* Історія релігії. — К., 2004.

24. *Лао Цзы*. Дао дэ Цзин. — М., 1998.
25. *Пилкингтон С.М.* Иудаизм. — М., 2002.
26. Релігієзнавство. Курс лекцій / Кер. авт. кол. Баканурський А.Г. — К., 2004.
27. *Хомич К.С.* Основи релігійних знань. — К., 2008.
28. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. — М., 1980.
29. *Яремчук А. В.* Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.

Тема 5. БУДДИЗМ: ОСНОВИ ВИРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ

- 5.1. Виникнення буддизму і поширення його в сучасному світі.
- 5.2. Зміст релігійно-філософського вчення буддизму.
- 5.3. Основні напрями та течії в буддизмі та їх відмінності.

Мета: детально розглянути виникнення і поширення буддизму; з'ясувати зміст релігійно-філософської доктрини буддизму; ознайомитися з основними напрями і течіями буддизму; розширити обсяг знань із теми; розвивати самостійне і критичне мислення.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- загальні відомості про засновника буддизму;
- зміст священних писань буддизму;
- сутність релігійної доктрини, обрядові та культові особливості буддизму;
- основні напрями та течії буддизму;

уміти:

- коментувати зміст релігійно-філософського вчення буддизму;
- розрізняти відмінності основних напрямів буддизму;
- володіти мистецтвом розуміти людей чий образ думок є іншим;
- порівнювати основні течії буддизму;
- вирізняти своєрідне, притаманне буддизму.

5.1. Виникнення буддизму і поширення його в сучасному світі

Буддизм — найдавніша світова релігія. Засновником буддизму є *Сіддхартха Гаутама*, який згодом набув ім'я *Будда* — «*Просвітлений*» (боголюдина, яка досягла найвищої святості). Від цього епітету і пішла назва релігійної системи.

Буддизм виник у VI — V ст. до н. е. в Індії і поширився у Південній, Південно-Східній і Центральній Азії та на Далекому Сході. З кінця XIX ст. буддизм набув популярності і в Європі та на Американському континенті. Нині у світі буддизм сповідують близько 350 мільйонів осіб, з яких майже 1 мільйон — це буддистські ченці).

Буддизм — багатоплановий і унікальний феномен східної культури людства. Буддизм — це не лише релігія, це філософія, етика, техніка споглядання — певна йогічна практика і психологія.

За буддистським світосприйняттям, усі явища, процеси і предмети слід розглядати з позицій *ракітья-самупади*, їх причинної зумовленості. Отже, логічно впливає і розгляд причин появи буддизму.

Давайте спочатку їх з'ясуємо. Час появи — VI ст. до н. е. Територіально буддизм з'являється в північній частині Індії. Це територія сучасного штату *Бігар*. На той час на цих землях розташовувались дрібні держави *Магатха*, *Кошала*, *Вайшалі*, в яких і проповідував *історичний Будда*. Слід зазначити, що буддизм з'являється у переломну епоху. В цей час посиленими суперечностями між кастами: *брахманами* і *кшатріями*. Саме тоді традиційний індійський світогляд зазнавав кризи, брахманські цінності знецінювалися, виникала потреба в нових, культивованих кшатріями. Таким чином, буддизм від часу його появи виявляється своєрідною альтернативою, формою протесту проти брахманської традиції. Це — релігія кшатріїв у першу чергу.

Крім того, в ті часи відбувались колосальні політичні зрушення. Північна Індія стала ареною жорстокої боротьби за виживання двох держав: *Магатхи* і *Кошали*. І війна між правителями цих держав призводить до численних страждань простого люду. До речі, в основу політики давніх держав була покладена мета — підкорити і фізично знищити народи воюючих країн. За таких обставин брахмани, з їх формальним благочестям і ритуалізмом, не могли ефективно вплинути на тодішню ситуацію, вони вважали, що «їм залишається лише молитися». Ось тоді на історичній сцені і з'являється Будда. Він пориває з традицією брахманізму, заявивши, що всі люди, а не лише обрані, а всі, незалежно від походження, можуть спастися і уникнути численних страждань. Для цього потрібно, щоб людина дотримувалася вчення Будди.

Поява нової релігійної традиції пов'язується з життям реальної історичної особи — *царевича Сідхартхи Гаутами* з роду *Шак'ямуні*. І ось цей Сіддхартха Гаутама в подальшому і

стає Буддою. У дослідників існують розбіжності в датах його життя і смерті, якщо поглянути в індійські хроніки і едикти царя *Ашоки*, то період життя Будди — приблизно 560 — 480 рр. до н. е. Однак традиційно вважається дата 624 — 544 рр. до н. е. Отже, існують дві альтернативні точки зору на роки життя і смерті Будди, точніше, «*паранірвани Будди*».

За легендами і традиційними життєписами Будди (*Будхачаріти* Ашвагоші та *Лавітавіст-сер*), життя майбутнього основоположника традиції розпочалося ще на небесах. Нарешті Спаситель, на радість богам, спустився на Землю, щоб сповістити шлях до спасіння. Для останнього свого народження він обрав царську сім'ю знатного роду *Шудходани* — правителя одного з невеликих князівств Північної Індії. Це територія сучасного Непалу. Народився майбутній Будда у місті *Капілавасту*. Хлопчика, який одразу зробив три кроки, назвали *Сіддхартха* — «*Той, хто виконає призначення*». Після народження Сіддхартхи через кілька днів помирає його матір. З дитинства Сіддхартха пізнавав лише радість, насолоди, буквально купався у розкошах. Це тривало доти, доки царевич випадково не зустрів стару людину, зігнуту від років; хворого, тіло якого було вкрите виразками, жалобну процесію і, зрештою, поглибленого глибокими роздумами відлюдника, аскета. Сіддхартха був приголомшений. Чим? У цих зустрічах йому відкрилися істини старості, хвороби, смерті та аскези. Цього всього Гаутама не знав. Ці зустрічі розкрили йому очі. Той, хто жив у достатку, пізнав, що окрім щастя існують ще й страждання, — те, що від нього ретельно приховували протягом 29 років. Тому царевич залишає свій палац, кидає молоду дружину і сина, який щойно народився. До речі, одружився Сіддхартха у 16 років на прекрасній Ясотхарі і за те, щоб домогтися її прихильності, він здобув перемогу в змаганнях у стрільбі з луку, військових єдиноборствах, і тому зміг оженитися на Ясотхарі. Однак це все було у минулому. Пізнаючи справжнє життя, Сіддхартха вирішив стати відлюдником, щоб знайти істину у цьому світі, щоб зрозуміти, як позбавитися від страждань, які переповнюють цей світ. Сім років Сіддхартха шукав істину і себе, навчався мистецтва медитації, оволодівав священними знаннями, займався аскетичною практикою, перевершивши своїх учителів-брамінів. *Бог смерті*, демон зла *Мара*, постійно спокушав його, але Сіддхартха виявляється непохитним. Він проходить через безліч поневірянь, через усі спокуси аскези, та якось у місцевості *Гайя*, сидячи під деревом *Бодні* («*Дерево пізнання*»), він досягає пробудження, тобто йому відкривається *Чатта арьясатанья* — «*Чотири благородні істини*». Після пізнання пробудження Сіддхартха перетворюється на *Будду*, він провів 28-м днів під деревом *Бодні*, розмірковуючи про свої відкриття.

Після цього вже Будда вирушив до *Бенареса*, нині Венарас, і проголосив першу проповідь. Його першими слухачами було дві газелі, потім прийшли п'ять відлюдників-аскетів. Потім сорок років, оточений послідовниками, проповідував Будда у містах і селах Індії, навчаючи всіх істинам. Довкола нього поступово формується громада — *Санхга*. При цьому доступ до цієї громади був відкритий усім, хто бажав лише вірити у вчення Будди. Відчуваючи наближення смерті, Будда сказав: «*Те, що складається з частин, зазнає руйнування. Працюйте старанно*». У віці 80-ти років Будда покидає цей світ, полинувши у *парінірвану*.

При сході сонця жителі Кусінандри, де поринув у парінірвану Будда, спалили перед місцевими воротами його тіло з усіма почестями, які традиційно віддають померлим володарям. Показовим є й те, що і смерть Будди, і його народження, і його пробудження збігаються з днем травневого місячного повня. З того часу — це тричі святий день для буддистів.

Адепти буддизму вірять, що принц Гаутама з роду Шак'ямуні — це одне з нескінчених перероджень Будди, останнє тілесне його втілення, що дало людям істину.

5.2. Зміст релігійно-філософського вчення буддизму

Буддизм можна вивчати і як релігію, і як філософію, і як культурний комплекс, і як спосіб життя. Буддизм як релігія виник на основі стародавніх релігійно-філософських учень Індії.

Характерною особливістю буддизму є його етико-практична спрямованість. Стрижень змісту цієї релігії викладений у першій бенарській проповіді Будди — «*Про чотири благородні істини*».

Перша істина — «*Існує страждання*». Життя — це страждання. Страждає все, стражданням сповнений увесь світ. Усе буття є страждання: життя, хвороба, старість, смерть.

Друга істина — «*Страждання має причину*», а це — наше его, у якого є бажання. Причиною страждань є бажання, пристрасті, потяг до людей, афект і, зокрема, *трішна* — жадоба до життя. Виходить, що причина страждання полягає в самій природі людини. Навіть смерть не позбавляє її від страждань, бо буде нове народження, а значить — нове життя, а значить — нове страждання. Отже, джерело страждання перебуває всередині людини. Це не відсут-

ність бажаного, а саме бажання. Іншими словами, це не віддаленість від мети, а прагнення самої мети. В цій істині закладена вся філософія буддизму.

Третя істина — «*Оскільки страждання має причину, воно має початок і кінець*». Страждання може бути припинене, а людина звільнена від нього. Шляхом до звільнення від страждань є подолання жадоби буття, придушення у людині не тільки бажання жити, а й усіх бажань, подолати прив'язаність людського існування до кругообігу життя і смерті.

Четверта істина — «*Існує шлях до припинення страждань*». Цим шляхом є так званий *Благородний восьмирічний шлях*, який, відповідно, вміщує вісім кроків, або етапів:

1-й — *праведні погляди* — розуміння основних істин і положень буддизму, людині потрібно повірити в те, що життя є страждання, необхідно засвоїти і пережити величні істини;

2-й — *праведні бажання*, людина має зважитися стати на шлях припинення страждань, тобто обмеження своїх бажань;

3-й — *праведна мова* — людина має відмовитися від наклепів, лжесвідчень, лайки, брудних слів, мова має бути правдивою і позбавленою будь-яких ефектів;

4-й — *праведна поведінка* — необхідність жити у гармонійному єднанні із зовнішнім світом і самим собою, не завдавати жодної шкоди живій природі, живим істотам взагалі;

5-й — *праведний спосіб життя* — дотримуватися у повсякденному житті буддійських заповідей, а саме — не вбивати, не красти, бути цнотливим, не обманювати, не вживати алкоголь;

6-й — *праведні устремління* — старанність і щирість у повсякденній праці;

7-й — *праведне мислення* — контроль над думками, тому що саме думки визначають форму подальшого життя;

8-й — *праведне самозаглиблення, споглядання* — відмова від усього земного, від усіх радощів, регулярні медитації, що сприяють встановленню зв'язку із космосом, досягненню внутрішнього спокою, вміння досягти глибокого медитативного трансу, повної непорушності (нірвани).

Цей шлях у буддизмі дістав назву *Серединний шлях*. Розвиваючи ці істини, буддизм багато уваги приділяє розробці таких специфічних понять, як *драхма* (елемент, закон), *нірвана* (букв. згасання, просвітлення, заспокоєння), *карма* (дія), *сансара* (потік буття) та ін.

Нірвана — це стан абсолютного спокою, проникнення у сутність речей, позбавлення від гріховності і повна незалежність від навколишнього світу. Саме в стані нірвани, абсолютного спокою, можна пізнати абсолютну істину. Але не в спрощеному сенсі цього слова. Для порівняння візьмемо воду і полум'я. За буддійськими настановами, полум'я не щезає, затухаючи, воно продовжує існування в іншій формі, отже, і нірвана — це дещо те, що існує само по собі, але перебуває за межами нашого розуміння. Іншими словами, це не небуття, це реальність. Нірвана реальна. Це цілковите розчинення людини, злиття її з дійсністю.

Принаймні, щоб було зрозуміліше: існує відома притча про те, як *архати* — святі люди, переправлялися через річку *сансари* до *нірвани*. По мірі того, як архати перетинали річку, берег, від якого вони віддалялися, ставав все далі і далі непомітним, вкривався туманом. Вони досягли протилежного берега і зійшли. Й ніяке розрізнення стало неможливим — той берег зник. Той берег, на який перебралися архати, теж щез. Розчинився і човен. А потім не стало і самих архатів, вони теж розчинилися в тумані. Суть притчі — архати існують, але через туман їх не видно.

Ще одна притча, яку подає *Нагасена* (відомий буддійський мудрець), говорить про нірвану як про те, що у вищій мірі блаженно. Нірвана як блаженство, як надчуттєве, лише умосяжне. Коли справа доходить до пояснення, що являє собою нірвана, тоді виявляється, що ця блаженна та умосяжна сутність в своїй сутності — ніщо. Зважайте на цю парадоксальність. Образно кажучи, нірвана — це стан «*усе в мені і я в усьому*». Тут доречним буде вжити слово «стан». Ось вам нірвана. Людина, якщо рухається в нірвану, розчиняється у цьому світі, існує в усіх речах цього світу. Важко зрозуміти, але так стверджують буддійський настанови.

Щоб спробувати зрозуміти сутність нірвани, можна провести дивну аналогію зі знайомим вам предметом — дзеркалом. Так от, цей стан нірвани можна уподібнити до дзеркала. Дзеркало здатне відобразити у собі всі речі, на які його можна направити, однак у своїй сутності воно пустотне. Ось і приблизне уявлення про нірвану.

Над воротами буддійських *батсанів* завжди зображають такий сюжет: дві схилені в колінах газелі мордами одна до одної, а між ними колесо, а в колесі — вісім спиць. Це й є символом восьмирічного вчення колеса Будди.

5.3. Основні напрями та течії в буддизмі та їх відмінності

Буддизм прийнято поділяти на ряд течій, зокрема, *хінаяну* (від санскр. — «мала колісниця» — вузький шлях спасіння), *махаяну* («велика колісниця» — широкий шлях спасіння), *ваджраяну* («діамантова колісниця») — буддизм тантризму. Ці течії, розробляючи різні аспекти первісного буддизму, не відрізняються між собою в загальних принципах.

Хінаяна як напрям буддизму оформився внаслідок його розколу у I ст. н. е. Визначальний аспект у вченні хінаяни робиться на особистісному спасінні, на власних зусиллях віруючих для звільнення від сансари.

Послідовники хінаяни відмовляються від усього мирського, вважають, що досягти святості та нирвани можна лише через чернецтво, аскетизм, відмову від усіх благ і задовольень, шляхом багатьох перероджень.

Хінаяна як самостійна течія була поширена в основному в Східній Індії, з часом з'явилися незвичні для раннього буддизму релігійні дії — пишний культ, масове паломництво до святих місць тощо.

Послідовники хінаяни в традиціях раннього буддизму шанують Будду не як божество, а як людину — *Великого Вчителя*, що досягнув моральної самодосконалості через праведне життя і споглядання.

Послідовники хінаяни мешкають у Шрі-Ланці, Таїланді, Лаосі, Південно-Східній Азії.

Махаяна — течія буддизму, яка дістала поширення у Тибеті, Монголії і країнах Далекого Сходу. Від хінаяни махаяна відрізняється глибшою релігійністю. Якщо метою хінаяни є досягнення особистого спасіння, то метою махаяни — досягнення стану *бодхісатви* — відмова від особистого спасіння заради допомоги всім живим істотам, щоб привести їх до визволення.

Махаяні притаманний універсальний характер звільнення, тобто досягнути стану Будди і здобути кінцеву мудрість світу (*вищу істину*) може кожна людина.

Ченці допомагають людині врятуватися від страждання, використовуючи для цього бодхісатв. З учення буддизму, бодхісатви — це люди, які досягли найвищого стану досконалості і просвітлення і можуть одразу зануритися у нирвану, але вони від неї відмовляються заради любові і співчуття до людей, аби допомогти їм досягнути стану нирвани. Махаяна вважає, що кожна людина може стати бодхісатвою і набути надприродних якостей, які стануть основою допомоги іншим людям на шляху подолання страждання.

У махаяні по-новому розглядається сутність Будди. Реальний *Шак'ямуні* — це тільки втілення вічного світового принципу, зняття цього принципу. Кожна жива істота має природу Будди, і тому кількість *будд* — безмежна, але існує їх внутрішня єдність — *Трікая*. У махаяні створено свій пантеон бодхісатв.

На початку нашої ери в махаїзмі з'явився новий напрям — *ваджраяна*, або **тантризм** (V — VI ст. н. е.). Особливого значення в ньому набуло вшанування *гуру* — духовного наставника.

Специфікою ваджраяни є розроблена система *езотеричної практики*, що пропонує її адептам оригінальний спосіб досягнення нирвани, що дістала назву *ваджра* (букв. блискавка, або «зброя для метання з тисячею голок Індри»). За традицією, ритуальна дія адепта ваджраяни віддзеркалює три аспекти живої істоти: тіло, мову і свідомість. Тіло діє через *жест*, мова — через *мантри*, свідомість — через *транс*. Найвідоміший ритуал тантризму — багаторазове повторення мантр. Основоположна в буддизмі мантра *Ом Мані Падме Хум*: *Ом* — це символ Бога, Брахмана, його ім'я, чарівне слово всіх індійських релігій, *Мані Падме* — «діамант у лотосі», *Хум* — влада над надприродними силами.

Одним із організаційно незалежних різновидів махаяністського напрямку буддизму, що склався в Тибеті у VII — XIV ст. внаслідок проникнення сюди махаяни і тантризму, — це поєднання їх з релігією тибетців **бон-по** (форма шаманізму), є **ламаїзм**. Засновником був *тибетський лама Цзон-каба* (1357 — 1415). У XVI ст. ламаїзм поширюється серед монголів, а в XVII ст. проникає на територію Російської імперії та знаходить послідовників серед бурятів, тувинців і калмиків.

Не відрізняючись в основних догматах від інших напрямів буддизму, ламаїзм надає виняткового значення справі *спасіння тільки за сприяння лами*, без допомоги якого пересічний віруючий не може не тільки досягти нирвани, але й претендувати на краще переродження. Звідси наявність великої кількості ламаїстських монастирів (*дацанів*), в яких відбуваються релігійні обряди і проживає декілька тисяч чоловік і доволі численне духовенство (зазвичай старший син у родині віруючих ламаїстів стає ламою). *Дацани* — освітні центри, найбільші з

яких мають три факультети: загальний — *саніт*, медичний — *д'ю*, тантричний — *джуд*. Система джуд включає послідовне вивчення п'яти дисциплін протягом п'ятнадцяти років.

Головною доброчинністю ламаїсти вважають *беззаперечне підкорення ламі та владі*.

Нинішній глава ламаїзму *Далай Лама XIV* — повне ім'я Аннан Лабсанг Тенцін Благо. Лауреат Нобелівської премії 1990 року. Відомий італійський кінорежисер Бернардо Бертолуччі зняв про дитячі роки Далай Лами фільм «Маленький Будда».

Після вигнання зі своєї історичної батьківщини Тибету *Далай Лама XIV* живе в Індії, мешкає в селищі *Тхармасау*.

Віра *хубілганів* характерна для ламаїзму — це живі втілення божеств.

Виняткове значення культу. *Цзон-каба* упорядкував обов'язкові дії ритуального характеру, за допомогою яких ламі можуть досягти спасіння.

Основні елементи культу.

- Носіння одягу жовтогарячого кольору і головного убору з такого ж кольору.
- Урочисті богослужіння з використанням музичних інструментів.
- Надзвичайно насичена молитовна практика. Зокрема, дуже характерна риса ламаїзму — промовляння певної молитви, яка називається *сповідання віри*. Ламаїст розпочинає моління з поклоніння чотирьом святинам — *Будді, ламі, санкхі, тхармі*, потім промовляє *Ом Мане Падме Хум* — універсальну мантру, яка поєднує не лише ламаїстів усіх країн, а й буддистів з усього світу. Цю молитву промовляють буддисти всіх країн, перебираючи чотки.

- Популярним є також танець богів *цан* — релігійна містерія, своєрідний спектакль із використанням масок. Маски зображають грізних богів і будд-покровителів.

- *Цагалгон Білий Місяць* — свято на честь прийдешнього будди — *майдан*. Інша назва свята *Майдан Хурал* (хурал — з монгольської «свято»). Традиційно Майдан Хурал приурочується до початку нового року за місячним календарем і триває 16 днів. Під час святкування обов'язково проводяться обряди освячення води, хліба, кидання зерна божествам-бурханам. Процесія на чолі зі статуєю *Майдарі* супроводжується надзвичайною какофонією звуків. Ламі, що беруть участь у святі, затикають попередньо вуха.

- Віра у надприродну силу талісманів.

- Культ докшитів. *Докшити* — страшні «охоронці закону», грізні захисники віри, боги-охоронців. У кожному домі буддистів-ламаїстів є сімейний вівтар — невисокий шкафчик з фігурками будд і докшитів.

- Поклоніння святим місцям — гора *Алханай* (одне зі святих місць, розташоване у Читинській області в Росії).

У ламаїзмі поширене вчення про «Десять чорних гріхів» і «Десять білих чеснот» як основи моралі буддиста-ламаїста. Також віровчення ламаїзму викладено у канонах *Ганджур* — зібрання буддійських текстів, перекладених з санскриту, пракритів, китайського та інших мов, що походять від Будди Шак'ямуні (у 108 томах) і *Данджур* (у 225 томах). У цих канонах викладені головні положення *тхеравади, махаяни* і *ваджраяни*, а також численні діалоги і цитати про життя Будди.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що ви знаєте про засновника буддизму?
2. Коли виник буддизм?
3. Що таке «формула причинної залежності», за буддійським віровченням?
4. Проаналізуйте зміст «чотирьох благородних істин».
5. Які течії та школи буддизму ви знаєте?
6. «Восьмирічний шлях» як шлях досягнення нірвани.
7. Що таке хінаяна?
8. У чому полягає сутність махаяни?
9. Особливості ламаїзму.
10. Чим пояснюється підвищений інтерес до буддизму на Заході у другій половині ХХ ст.?
11. Яку роль відіграє буддизм у сучасному житті країн Сходу?

Теми рефератів

1. Історія виникнення буддизму.
2. Філософські та релігійні засади буддизму.
3. Виникнення ламаїзму та його віросповідні особливості.
4. Дзен-буддизм як різновид буддизму.
5. Морально-етичні принципи буддизму.

6. Буддистський пантеон божеств та їхній культ.
7. Поширення буддизму у сучасному світі.

Література

1. *Арвон Анри*. Буддизм. — М., 2005.
2. *Андросов В.П.* Нагарджуна и его учение. — М., 1990.
3. *Вайтруб І.* Буддизм // Людина і світ. — 1998. — № 2, 5, 6.
4. Історія світової релігійної думки. Хрестоматія / Упоряд. В. Лубський. — К., 1999.
5. Дзен-буддизм. — Бишкек, 1993.
6. *Кеоун Д.* Буддизм. — М., 2001.
7. *Кочетов А.Н.* Буддизм. — М., 1983.
8. *Кочетов А.Н.* Ламаїзм. — М., 1973.
9. *Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2002.
10. *Корниенко А.В.* Буддизм. — Х.: Фолио, 2013.
11. *Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.
12. *Лубський В.І. та ін.* Історія релігії. — К., 2004.
13. Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича. — К., 2012.
14. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
15. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. Хрестоматія: Навч.-метод. посіб. — К.: КНЕУ, 2010.
16. Релігієзнавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. проф. Г. Є. Аляєва. — Полтава: АСМІ, 2012.
17. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
18. *Эррикер К.* Буддизм. — М., 2002.
19. *Яремчук А.В.* Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.

ТЕМА 6. ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІАНСТВА

- 6.1. Історичні та соціальні передумови появи християнства.
- 6.2. Створення християнської церкви.
- 6.3. Розколи в християнстві: причини та наслідки.
- 6.4. Православ'я, католицизм і протестантизм.

Мета: проаналізувати історичні та соціальні передумови виникнення християнства; розглянути основні етапи утворення християнської церкви; ознайомити студентів із відмінностями між православ'ям, католицизмом і протестантизмом; сформувати навички діалогічного спілкування, толерантного ставлення до протилежної точки зору.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- зміст релігійної доктрини християнства;
- обрядові та культові особливості християнства;
- основні течії християнства;
- причини і наслідки розколів у християнстві;
- головні засади протестантизму;
- вплив християнства на соціально-політичне життя світової спільноти;

уміти:

- володіти мистецтвом розуміти людей, чия думка є іншою;
- аналізувати передумови появи християнства;
- орієнтуватися в особливостях віросповідання у православ'ї;
- вирізняти спільне і своєрідне, притаманне різним течіям християнства;
- застосовувати свої знання на практиці.

6.1. Історичні та соціальні передумови появи християнства

Зародилося християнство в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії серед іудеїв Палестини у процесі злиття іудаїстських сект. Виділяють різні фактори виникнення християнства. Одним із найвпливовіших серед них був соціально-політичний, що виявився у глибокій кризі Римської імперії, супроводжуваній невдоволенням населення існуючими порядками, через численні повстання і громадянські війни.

За християнським віровченням, засновником цієї світової релігії був *Ісус Христос* — *Син Божий*, який з волі *Бога-Отця* зійшов з небес на землю, олюднився через народження *Дівою Марією*, дав людям заповіді *Нового Завіту*, прийняв *мученицьку смерть* на спокуту *первородного гріха*, *воскрес* і *вознісся на небеса*. Як невід'ємна іпостась *Святої Трійці* посів своє місце справа від *Бога-Отця* і має ще раз прийти у світ для здійснення *Страшного суду*. Ім'я Христос походить від грецького слова *christos* — помазаник, месія.

У формуванні конкретних особливостей нової релігії відіграв свою роль також цілий ряд інших соціальних обставин. Посилення економічного, політичного та ідейного спілкування між народами (як наслідок — утворення Римської імперії) викликало у свідомості людей уявлення про наднаціонального бога, який обіцяв спасіння всім людям незалежно від їхньої національності. Християнство виникло як відгалуження іудаїзму, в якого воно успадкувало насамперед визнання *Старого Завіту* (в іудеїв називається *Танах*) — найдавнішої частини *Біблії*. Із Старого Завіту було взято багато сюжетів та образів для створення «бібліографії» нового Бога — Ісуса Христа. Навіть найважливіша частина терміна *месія* (букв. помазаник, у перекладі — посланець божий, рятівник людей) запозичена з іудаїзму. З іудаїзму християнство перенесло до свого ідейного арсеналу *вчення про єдиного бога, пришестя месії, створення світу за шість днів, про кінець світу* і багато іншого.

Релігійними передумовами появи християнства стало існування різноманітних східних культів (культ *Кібелли*, *Ізиди*, *орфізм*, *мітраїзм*). У перші два століття нашої ери вплив різних східних релігій на широкі верстви населення Римської імперії був дуже великий. Ретельно аналізуючи міфи про східних богів, ми знаходимо разючий збіг подій, про які йдеться у них, з подіями, викладеними у розповідях про Христа (переслідування немовляти злим царем, чудеса зцілення хворих і воскресіння мертвих, смерть і воскресіння Ісуса та ін.). Оскільки міфи про східних богів виникли значно раніше за християнство, очевидно, що такі розповіді стали одним із найважливіших джерел життя Христа.

Філософські передумови християнства. Філон Александрійський (четверте Євангеліє було написано під впливом творів Філона), філософія *стоїків*, зокрема *Луція Сенеки* (самовідречення і смирення перейшло від стоїків до християнства), культивування добродетності як найвищого блага, ідея космополітичної єдності (люди відрізняються між собою не за походженням, а за мірою наближення до Бога), філософія *кініків* (заперечення поняття батьківщини і будь-яких матеріальних благ та чуттєвих насолод), ідеї *гностиків*.

Великий вплив на християнство мали ідеї Філона та Сенеки. Александрійський філософ Філон висунув ідею про природжену гріховність людини, про необхідність рятування душі за допомогою аскетизму і страждання. Ним було розроблене вчення про Логос, яке розвивало погляди іудейської релігії на месію. Філон учив, що месія має ім'я *Логос* (букв. з грец. *слово*), що месія сам є Богом. Слідом за Філоном християни дали ім'я своєму месії і також визнали його Богом. Прийняли вони й ідеї Філона про природжену гріховність людей, аскетизм і страждання як шлях порятунку душі. У римлянина Сенеки християни запозичили етичні ідеї про рівність людей перед Богом, порятунок душі як мету життя, презирство до земного життя, про любов до ворогів, покірність долі.

Кумранською общиною називають іудейську релігійну секту, територіально одним із районів діяльності якої було стародавнє місто Кумран. *Кумраніти* по-своєму розвивали вчення про месію, вважаючи, що месія — за природою людина, що його *перше пришествя*, під час якого він постраждав за людей, вже відбулося і що тепер треба чекати *другого пришествя*, з яким пов'язаний *кінець світу*. Ці ідеї були підхоплені християнськими проповідниками.

6.2. Створення християнської церкви

Формування і розвиток християнської релігії відбувалися в общинах перших християн, які згодом злилися у християнську церкву. Християни вважають її божественним встановленням *Ісуса Христа*, який доручив владу над нею *апостолові Петру*, а той передав божественну благодать усьому духовенству.

З II ст. управління об'єднаннями християн переходить до *єпископів*, а з III ст. вищим органом влади християн стали з'їзди єпископів — *собори*.

Значною подією в історії християнської церкви був *Перший Вселенський Собор*, який відбувся у 325 р. в м. Нікея (Мала Азія). На цьому зібранні було зафіксовано створення *єдиної християнської церкви* і скріплено союз держави і церкви.

Античне християнство у своєму розвитку пройшло три головні періоди: 1-й етап — *первісне християнство* (від середини I ст. — до середини II ст.), 2-й етап — *раннє християнство* (від середини II ст. — до початку IV ст.) і 3-й етап — *пізнє християнство* (від початку IV ст. — до кінця V ст.).

Общини перших християн — неопітів — склалися з бідних людей, рабів і невольників, тому християнство було релігією пригноблених. Церкви не було — вона тільки формувалася. Неопіти не мали уявлень про *Трійцю*, *первородний гріх*, *боговтілення*, *хрещення* та й не дотримувались суворо лімітованих обрядових дійств.

У період раннього християнства в общини дедалі більше почали вливатися заможні люди, які утворювали особливий соціальний прошарок і поволі захопили керівництво. За *імператора Костянтина* (323—337) християнство набуло статусу державної релігії і почало користуватися економічною, політичною та ідеологічною підтримкою з боку держави.

Цей період характеризують три головні події: масове поширення християнства на території Римської імперії; об'єднання розрізнених християнських громад у централізовану християнську організацію; поява так званого *Міланського едикту* (313), згідно з яким християнам надавалася свобода повертати всі конфісковані храми і церковне майно.

Відбувається подальша централізація церкви: *єпископії* та *митрополії* об'єдналися у *патріархії* на чолі з *патріархом*. У першій половині IV ст. на території Римської імперії існували три патріархії — Римська, Александрійська та Антіохійська, і наприкінці IV ст. до них приєдналася Константинопольська, а у V ст. — Єрусалимська.

Основні *догмати* християнського віровчення сформульовані в Біблії та постановках християнських Вселенських Соборів і викладені у *12 пунктах Символу віри*, затверджених на Нікейському (325) і Константинопольському (381) Вселенських Соборах. За Символом віри, християни зобов'язані вірити в Єдиного Бога, який існує у трьох іпостасях: *Бога-Отця*, *Бога-Сина* і *Бога-Духа Святого* (*Свята Трійця*). Бог-Отець — творець світу видимого (природа і людина) і невидимого (ангели), Бог-Син — це Ісус Христос, Дух Святий походить від Бога-Отця, а у католицизмі — і від Бога-Сина. Велика роль відводиться *догмату спокутування*, за

яким своїми стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе у жертву Богу-Отцю за *первородний гріх* Адама і Єви — спокутував їх. Цим, за християнським віровченням, Ісус Христос відкрив людству шлях до *спасіння від влади гріха*.

Одне з центральних місць у християнстві посідає догмат *воскресіння Ісуса Христа*, яке проголошується запорукою майбутнього загального воскресіння людей із мертвих. Догмат вознесіння зобов'язує християн вірити, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо — до Бога-Отця, підкресливши цим нікчемність земного буття порівняно з вічністю, котра ніби чекає на людину у потойбічному світі.

Деякі з християнських догматів являють собою інтерпретацією дохристиянських вірувань, запозичених від стародавніх східних релігій, зокрема, *віра у безсмертя душі, уявлення про пекло і рай, ідею небесного вшанування за богоугодне життя на землі* та ін. Вимога визнати ці основні положення християнського віровчення абсолютними, непогрішними істинами, набутими від Бога, сприяє закріпленню у свідомості віруючих уявлень про світ. *Символ віри* приписує вірувати в «Єдину Святу, Соборну Та Апостольську Церкву», визнавати необхідність хрещення, покладати надію на майбутнє воскресіння мертвих, настання після цього вічного блаженства для праведників і вічних мук — для грішників.

6.3. Розколи в християнстві: причини та наслідки

Ще від зародження християнство не було ідеологічно та організаційно монолітним. Певні культові особливості в різних общинах були зумовлені передусім їх *дохристиянськими традиціями*. І все-таки тривалий час християнство зберігало цілісність завдяки тому, що існувало в межах жорстко централізованої Римської імперії.

Поділ Римської імперії на Західну і Східну, який відбувся у 395 р., спричинив розкол християнства на *православ'я* і *католицизм*. Точилася боротьба між владиками Константинополя і Риму за право домінувати в християнському світі. Зрештою, у 1054 р. главами церков були проголошені прокляття в бік одне одного, яке майже на тисячоліття виключило будь-які контакти між *Патріархом Константинопольським* і *Папою Римським*.

Головною причиною розколу стали особливості соціально-економічного та соціально-політичного становища церкви в різних частинах Європи. На Заході феодальні відносини розвивалися досить швидко, існувала політична роздрібненість, Римський Папа (так став називати себе глава Римської Патріархії) і його церковне оточення були політично самостійними та незалежними. На Сході такі феодальні відносини розвивалися повільно, існувала політична централізація, Константинопольський Патріарх і його церковне оточення були політично несамостійними, залежними від світської влади.

Другою важливою причиною розколу вважається боротьба Римського Папи і Константинопольського Патріарха за владу над усією Християнською церквою.

У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли у Західній Європі в процесі *Реформації* від католицизму відокремиласть протестантська гілка, яка являє собою велику сукупність різних течій.

Таким чином у християнстві виникло три основні напрями: *православ'я, католицизм, протестантизм*.

Розкол 1054 року увійшов у історію під назвою *Велика схизма*. На середину XI ст. припадає жорстка конфронтація Риму і Візантії. Привід — головню політичний. Скориставшись скрутним міжнародним становищем Візантійської імперії тодішній Папа *Лев IV* почав вимагати повернути Сицилію — землі Південної Італії згідно з вказівкою *Костянтинського дару*. Як з'ясувалося, це був сфабрикований документ. Папа сподівався на поступливість імператора *Костянтина Мономаха*. Лев IV був переконаний, що імператор, знекровлений боротьбою з зовнішніми ворогами та особливо набігами норманів, погодиться на пропозицію Папи Римського. Але на той час патріархом у Константинополі був *Михайло Келуларій*, який обстоював принципову позицію з цього питання. У 1053 р. патріарх видає наказ про закриття у Константинополі латинських церков і монастирів. Звісно, Папі Римському це не сподобалося і він налаштував проти Михайла Келуларія Патріарха Антіохійського. Імператор Костянтин Мономах з політичних розрахунків не бажав сваритися з Римською церквою, і тому папська пропозиція була прийнята до розгляду на Вселенському Соборі, який було відкрито у Константинополі. Імператор погодився заслухати папських легатів, а потім прийняти рішення, чи віддавати ці землі, чи ні.

Під час суперечок порушується ще одне питання, яке послугувало приводом для розбіжностей, а саме — це *філіокве*. Щоб вийти якимось зі скрутного становища, у травні 1054 р. до

Константинополя прибули послы Папи Римського — *кардинал Гумберт, канцлер Римської церкви Фрідріх і архієпископ Петро*.

У червні того ж року розпочалися переговори з імператором. Однак Папа дав спеціальні вказівки, що до Михайла Келуларія. Так, послы мали тримати себе з патріархом прохолодно. Під час відвідин легатами *Студійського монастиря у Константинополі*, між Гумбертом і Микитою Стіфатом виникла суперечка. Словесна дискусія переросла у грандіозний кулачний бій. Папські легати були вороже налаштовані проти будь-яких рішень, які б могли бути затверджені на Вселенському Соборі. Михайло Келуларій на зібранні вирішив поставити на місце посланців від Папи Римського і під час засідання зумисне трьох легатів посадив після грецьких архієреїв у самому кінці. Це було розцінено як безпосередню образу особисто Папи Римського. І папські легати на знак протесту не з'явилися на Вселенському Соборі. Після цих подій Патріарх Константинопольський остаточно розриває зносини з Римською церквою. Отже, 15 липня 1054 р. під час богослужіння легати поклали у церкві *буллу Папи Римського з анафемою*, в якій Михайла Келуларія відлучали від церкви. У відповідь Патріарх Константинопольський анафематствував легатів й особисто Папу Римського. Так, зіткнення двох гонорових особистостей Гумберта і Михайла Келуларія призвело до того, що чвари між Західною і Східною Церквами набували організованих форм. Принаймні церкви розійшлися на тисячоліття з таких причин, як ставлення до догматичних питань, державно-церковної політики, характеру і способу життя пастви, різних менталітетів. Ось це й вважається головними причинами *Великого розколу церков* — схими, а приводом стала лише суперечка між легатами і Патріархом Константинопольським.

Слід зазначити, що під час переговорів 19 квітня 1054 р. помирає Папа Лев IV. Втім це не завадило Гумберту продовжувати свою політику. Після відлучення папські легати приїждять до *Києва*, де вони були урочисто прийняті *Ярославом Мудрим*. Більш того, київський князь їх забезпечив усім і цього їм вистачило на все їх життя, з великими почестями відпустивши їх до Риму. Чому Ярослав виявив таку поблажливість до папських легатів? У 1051 р. Ярослав Мудрий остаточно розірвав відносини з Візантією.

Після розколу обидві церкви претендували на звання Вселенської — Католицької (кафолічної) церкви. Тому традиційно назва католицька закріпилась за Західною церквою, а Східна церква — греко-кафолічна — стала називатися Правовірною, або Православною. Таким чином, християнський світ розколовся на Католицьку церкву і Православну церкву.

7 грудня 1965 р. у Римі і Стамбулі (колишньому Константинополі) одночасно були розірвані грамоти взаємних проклять. Після чого очільники обох церков прочитали спільну *Декларацію про припинення схизми*. Папою Римським на той час був *Павло XI*.

6.4. Православ'я, католицизм і протестантизм

Коротко розглянемо особливості основних течій християнства.

ПРАВОСЛАВ'Я. Православ'я означає «*права віра*», або «*віра, яка правильно прославляє Бога*». Джерелами православного вчення вважається *Біблія (Святе Письмо)* і *Святий Переказ* (повчання отців церкви, рішення помісних і Вселенських Соборів). Догматика православ'я, як і всього християнства, викладена в *Ніко-Константинопольському Символі віри* (IV ст.). Православні християни вірять у положення Символу віри. На відміну від католиків, Православна церква не вважає за потрібне проголошувати нові догмати.

Православ'я означає *Триєдність Бога*, творця та управителя світу, вірить в існування потойбічного світу, посмертне *воздаяння* та *спасенню місію Ісуса Христа*. Церква вважається посередником між Богом і людьми.

Специфіка православ'я як окремого напрямку у християнстві виявляється в певних відмінностях *ставлення православних і католиків до Святого Переказу*. У православ'ї Святий Переказ має складну структуру, до нього входять віровчення і правила Перших Вселенських Соборів, а також частина рішень деяких помісних соборів, пророчі послання отців церкви, культові традиції та релігійна практика.

Відвідування храмів, молитва, дотримання постів, таїнств для православних віруючих мають особливе значення. Важлива роль надається *культу святих, церковним святам, вшануванню ікон*. Встановлені кола семирічного, річного і добового богослужіння. Кожен день тижня присвячений окремим подіям. У неділю, наприклад, у церковних службах згадується *Воскресіння Ісуса Христа*, у понеділок — ангели Божі, у вівторок — святителі християнства, у п'ятницю — *розп'яття Ісуса Христа* на хресті, у суботу — усі християнські святі, а також

і померлі у надії на вічне життя. На кожен день тижня призначені особливі молитви та співи. У суботні і недільні дні відправляється служба Божа урочиста, у середу і п'ятницю віруючим говориться про пости і необхідність покаяння у гріхах.

В основі культу лежить *сім тайнств*: хрещення, причастя, миропомазання, сповідь, шлюб, священство, єлеосвячення. Заперечує католицькі догмати про філіюкве, чистилище, про непогрішимість Папи Римського та ін.

На відміну від католицизму православ'я не має єдиного церковного центру.

У сучасному світі існує 15 автокефальних і кілька автономних православних церков. Відповідно до традиційного переліку (*диптиху*) кожна з них посідає точно визначене місце у структурі Вселенського православ'я. Відповідно до православної традиції православні церкви розміщено в такому порядку: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Православна церква Чехії та Словаччини, Американська. П'ять церков не одержали офіційного визнання автокефальних, серед яких і Українська православна церква Київського Патріархату.

Найвищим духовним сановником у православ'ї є *патріарх*. Цей титул надається головній особі в автокефальній помісній православній церкві. Після поділу християнства в 1054 р. титул патріарха закріпився за ієрархами Східної церкви.

Православне духовенство поділяється на чорне (насамперед ченці) та біле (священники, які одружилися раніше, ніж отримали сан священника). Представниками *чорного духовенства* є патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ, архімандрит, ігумен, ієромонах, архідиякон, ієродиякон. *Біле духовенство* має такі сани: протопресвітер, протоієрей, священник (ієрей), протодиякон і диякон.

На відміну від православ'я католицькі священники взагалі не мають права одружуватися. За певних умов у православ'ї припустимо і розлучення, на відміну від католицизму, в якому можливе лише анулювання шлюбу, тобто визнання його недійсним.

Важливим елементом релігійного культу в православ'ї (а також і в католицизмі) є *чернецтво*. Чернець (від грец. самотній) усе своє життя має спрямувати на досягнення єдності з Богом. Кожний чернець у повсякденному житті мав бути зразком християнина.

КАТОЛИЦИЗМ (від грец. *katholikos* — вселенський, загальний). Як один із найпоширеніших і наймасовіших напрямів християнства, католицизм оформився внаслідок Першого Великого розколу (1054 р.)

На сучасному етапі католицизм об'єднує більш як 900 мільйонів віруючих, будучи поширеним переважно у Західній (Франція, Бельгія, Італія, Португалія) та Східній (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, частково Латвія, західні області України та Білорусі) Європі та у більшості країн Південної Америки. Католицьку віру сповідують майже половина віруючих Північної Америки, до третини населення Африки. Є католики і в Азії, але вплив католицизму тут незначний.

Основу віровчення католицизму становить *Всехристиянський Символ віри (Кредо)*, що містить 12 догматів і 7 тайнств, які визнає і православ'я. Однак якщо православ'я визнає рішення тільки Перших Семи Вселенських соборів, то *католицька догматика* розвивалася і на наступних Соборах. У зв'язку з цим католицьке віровчення ґрунтується не лише на Святому Письмі (Біблії), а й на Святому Переказі — сукупності релігійних положень і приписів, які вважаються *одкровенням Бога*. Святий Переказ утворюють постанови 21 Вселенського Собору, офіційні документи глави Католицької церкви — *Папи Римського*.

Від інших напрямів у християнстві католицизм відрізняють *система віровчення, особливості культу, своєрідне пристосування до стрімкої зміни соціальної дійсності і постійне оновлення релігійної свідомості*. Передусім це стосується окремих догматів Символу віри, яких не визнає Православна церква.

Головними догматами католицизму, що відрізняють його від інших течій у християнстві, є *догмат про філіюкве* — *сходження Святого Духа* не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, прийнятий Толедським Собором у 582 р. Не менш значущим для католиків вважається *догмат про чистилище*, схвалений у 1439 р. на *Флорентійському Соборі*. Сутність цього догмату полягає в тому, що після смерті людини її душа потрапляє до чистилища — місця між пеклом і раєм, щоб на очищувальному вогні звільнитися від гріхів. Потрапляють сюди *душі грішників*, що не дістали прощення в земному житті і не обтяжені смертними гріхами. *Очищувальний вогонь* деякі католицькі теологи символічно тлумачать як докори сумління, розкаяння, інші — як реальний вогонь. Вважається, що рідні та близькі покійного за допомогою *добрих справ* — молитов, богослужінь у пам'ять про покійного, пожертвувань на користь це-

рки, праведного життя, можуть скоротити час перебування душі в чистилищі, прискорити її звільнення од вічних мук.

З догматом про чистилище пов'язане вчення про деякий *запас добрих справ*, яке було проголошене в 1349 р. Папою Римським *Климентієм I* і підтверджене Тридентським і Ватиканським Соборами (1870). Згідно з цим *Ісус Христос, Богоматір*, святі Католицької церкви своєю діяльністю нагромадили стільки заслуг, що їх вистачить на забезпечення потойбічного блаженства всьому існуючому і майбутньому людству. Увесь цей потенціал Господь дав у розпорядження Католицької церкви, яка на власний розсуд може делегувати певну частину *благодаті* віруючим для спокутування гріхів та особистого спасіння. Сплативши церкві деяку суму грошей, можна дістати *індульгенцію* (лат. *idulgento* — милостиня, милість) — папську грамоту, яка давала відпущення гріхів або визначала час, протягом якого можна було грішити. Правом розподілу індульгенцій були наділені всі священнослужителі. Однак у XVI ст. Католицька церква заборонила продаж індульгенцій.

У католицизмі особливим є вшанування *Богоматері* — *Диви Марії (Мадонни)*. Ця традиція запозичена з давніх релігійних вірувань, які шанували Богородицю як прадавню Богиню-Матір, Богиню родючості. Діва Марія сприймалася *Пречистою* і *Вічно Незайманою*, а на Вселенському Соборі (431) її було офіційно визнано *Богородицею*. На відміну від православ'я, у 1854 р. католицизм проголошує *догмат про непорочне зачаття самої Марії її матір'ю Анною*, а в 1950 р. затверджено *догмат про тілесне вознесіння Богородиці на небо*. У 1964 р. Папа Павло VI проголосив Богородицю *Матір'ю Церкви*. Католицька церква вважає Діву Марію заступницею жінок перед Богом.

Значного поширення набув *культ святих, поклоніння реліквіям і святим мощам*. За час існування Католицької церкви було проголошено до 20 тисяч святих і майже 200 тисяч блаженних.

Дуже важливим у католицизмі є *положення про особливу роль духовенства*, за яким людина не може заслужити Божої милості без його допомоги, оскільки саме духовенство має значні переваги перед мирянами і володіє особливими правами і привілеями. Католицька догматика встановлює *необхідність систематичної сповіді віруючих перед духовенством*. Кожен католик повинен мати свого *духівника* і регулярно сповідуватись перед ним про свої думки і вчинки. Без систематичної сповіді *спасіння людської душі* вважається неможливим.

Однією з особливостей католицизму є вчення про *главенство Папи Римського над усіма християнами*. Цей догмат було прийнято на Першому Ватиканському Соборі (1870). Непомилність Папи Римського поширюється на всі його виступи, документи і посилання, які він видає (*булли та енцикліки*). У 1962 — 1965 рр. Другий Ватиканський Собор підтвердив *догмат про непогрішимість Папи Римського*, оскільки його устами «говорить Бог».

З XII ст. Папа Римський обирається на *конклаві* — спеціальному закритому зібранні — двома третинами голосів кардиналів — найвищих посадових осіб Католицької церкви. З 1978 р. папський престол обіймав Кароль Войтила, який одержав ім'я *Павло Іоанн II* (1920 — 2005). Після смерті Павла II у квітні 2005 р. конклав обрав нового Папу Римського *Бенедикта XVI*.

ПРОТЕСТАНТИЗМ. Виникнення третього напрямку в християнстві *протестантизму* зумовлено розколом, який стався всередині Католицької церкви під впливом ідей Реформації в XVI ст.

Реформація стала саме наслідком глибокої кризи, якої зазнав католицизм у XVI ст. Кризу католицизму викликали такі поширені на той час явища, як надмірне обожнення Папи Римського, численні зловживання духовенством своїм становищем, вимога компрометацій на діяльність інквізиції, продаж індульгенцій, складна культова діяльність католицької церкви і багато іншого.

Реформацію ідейно оформили *Мартін Лютер* (1483 — 1546), *Ульріх Цвінглі* (1484 — 1531), *Жан Кальвін* (1509 — 1564) і *Томас Мюнцер* (1490 — 1525). Вони заперечували посередницьку роль церкви між людиною і Богом, культову практику, догматичні положення. Свої реформи протестанти обґрунтовували *справжнім прочитанням Біблії*, яку оголосили *Єдиним джерелом Одкровення Божого*, авторитетом у питаннях віри. Засновники протестантського віровчення виступали за *право кожного громадянина вільно читати і тлумачити Біблію* як єдине джерело християнської віри.

У результаті критичної перевірки догматів тогочасного католицизму протестанти визнали істинними лише *два таїнства* із семи — *хрещення* і *покаяння*, було відмінено пости і більшість церковних свят. Однак найголовнішим стало те, що протестантизм зосередив увагу на

індивідуальній відповідальності перед Богом за власний порятунок (без залучення церкви і духовенства).

Протестанти відмовилися від поклоніння Богородиці і святим, вшанування ікон та інших реліквій, великого значення надаючи *індивідуальним і колективним молитвам*.

Отже, **головні засади протестантизму** зводяться до таких положень:

— визнання абсолютного авторитету Біблії як основного джерела пізнання людиною Бога, утвердження її релігійних і моральних принципів;

— визнання можливості особистого спілкування віруючого з Богом;

— віра в спасительну жертву Ісуса Христа;

— заперечення Священного Переказу — папських булл (декретів), енциклік (послань) як джерела віри;

— невизнання посередницької ролі церкви, священства у спілкуванні людини з Богом;

— визнання заданості людської долі (здобути чи втратити можливість спасіння);

— спрощення культової діяльності (богослужіння складаються з молитов, проповідей, псалмоспівів, читання Біблії).

Незважаючи на те що згодом протестантизм розколовся на безліч громад і сект, можна умовно говорити про *два етапи* його історичного розвитку: *ранній протестантизм* XVI ст., коли було сформовано його основні напрями — *лютеранство, кальвінізм, англіканство*; і *пізній протестантизм*, або післяреформаційний напрям, до якого належать *методисти, баптисти, квакери, адвентисти, п'ятидесятники* тощо.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Соціально-економічні причини виникнення християнства.
2. Ідейно-філософські джерела християнства.
3. Що таке Символ віри?
4. Охарактеризуйте формування християнської догматики, культу і церковної організації.
5. Назвіть соціально-економічні та ідейно-філософські причини розколу християнства.
6. Назвіть та охарактеризуйте основні течії християнства.
7. Як відбувалося формування православного культу та його оформлення?
8. Які церковні християнські свята ви знаєте?
9. У чому полягають особливості віровчення і культу католицизму?
10. Що таке протестантизм і як він виникає?
11. Що таке Реформація? Її основні наслідки.
12. Назвіть та охарактеризуйте напрями раннього та пізнього протестантизму.

Теми рефератів

1. Формування християнської догматики і культу.
2. Ісус Христос — засновник християнської релігії.
3. Біблія — джерело християнського віровчення.
4. Християнські обряди і свята.
5. Розколи у християнстві: причини і наслідки.
6. Становлення світового православ'я.
7. Католицизм: історія і сучасний стан.
8. Особливості раннього протестантизму.
9. Основні напрями пізнього протестантизму.
10. Особливості віросповідання і культу в протестантизмі.
11. Екуменізм у християнському світі.

Література

1. *Абрамович С., Тілло М., Чикарькова М.* Релігієзнавство. — К., 2006.
2. *История баптизма.* — Одесса, 1996.
3. *Калінін Р.А., Харковщенко Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2000.
4. *Донини А.* У истоков християнства. — М., 1989.
5. *Каретникова М.С.* Протестантизм. — СПб., 1995.
6. *Католицизм. Словарь.* — М., 1991.
7. *Канигін Ю., Кушерець В.* Біблія та сучасна наука. — К., 2005.
8. *Православие. Словарь.* — М., 1988.

9. *Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.
10. *Лубський В.І. та ін.* Історія релігії. — К., 2004.
11. *Лютер Мартин.* 95 тезисов. — СПб., 2002.
12. *Степовик Д.* Релігії світу. — К., 1993.
13. *Поснов М.Э.* История Христианской Церкви. — К., 1991.
14. Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича; Нац. акад. наук України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2012.
15. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
16. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. Хрестоматія: Навч.-метод. посібник. — К.: КНЕУ, 2010.
17. Протестантизм. Словарь. — М., 1990.
18. Релігієзнавство: Курс лекцій / Кер. авт. кол. А. Г. Баканурський. — К., 2004.
19. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
20. *Сележан Й.Ю.* Християнство: основні течії. — Чернівці: Рута, 2005.
21. Християнство і проблеми сучасності. — К., 2000.
22. Християнство: контекст світової історії та культури. — К., 2000.
23. *Чекер Р.О.* Релігія — основа буття. Навчальний посібник. — К., 2008.
24. *Чигиринська О.О.* Християнство. — К.: Техніка, 2013.
25. *Янг Дж.* Християнство. — М., 2003.
26. *Яртись А.В.* Релігієзнавство: навч. посіб. — К.: Знання, 2010.
27. *Яремчук А.В.* Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.
28. Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту.

Тема 7. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ ІСЛАМУ

- 7.1. Виникнення та формування ісламу.
- 7.2. Особливості віросповідання в ісламі.
- 7.3. Напрями і течії в ісламі.

Мета: проаналізувати причини виникнення і формування ісламу як світової релігії; ознайомитися з особливостями віросповідання і культової діяльності; розглянути основні напрями і течії в ісламі; розширити обсяг знань із теми, напрацювати навички, науково обґрунтувати власну думку.

Вивчаючи тему, ви маєте *знати*:

- особливості виникнення і формування ісламу;
- зміст релігійної доктрини ісламу;
- обрядові та культові особливості ісламу;
- основні течії ісламу;
- вплив ісламу на соціально-політичне життя світової спільноти;

уміти:

- аналізувати причини виникнення ісламу;
- орієнтуватися в особливостях віросповідання в ісламі;
- порівнювати різні напрями і течії в ісламі;
- володіти мистецтвом розуміти людей чий образ думок є іншим;
- вести дискусію та захищати свої думки.

7.1. Виникнення та формування ісламу

Однією зі світових релігій є іслам (від араб. *аслама* — покірність, смиренність, віддання себе Богу). Послідовники ісламу називаються *мусліми* (*мусульмани*) — «ті, хто підкоряються Богу».

Іслам — друга за чисельністю релігійна традиція світу. Сьогодні налічується близько 1 200 000 000 мусульман, у більш ніж 120 країнах світу, у 35 з яких послідовники Магомета домінують.

Як релігійне явище іслам виникає на початку VII ст. у південно-західній частині Аравійського півострова в регіоні *Хіджаз*.

Іслам виникає на основі поступового зміцнення і зростання авторитету бога племені *курайшитів*, якого називали *Іллах*, або *Аль-Іллах* (*божество*). На той час курайшити домінували в Аравії, а їх культурним центром було місто *Мекка*, де знаходилось основне святилище бога — «чорний камінь» *Кааба*. Поступово курайшити завойовують сусідні племена, поширюють культ бога *Іллаха* на увесь Аравійський півострів. Хоча виник іслам в Аравії, він багато в чому визначив історію, ідейне і культурне життя значної частини населення Азії, Африки і частково Європи в середні віки, Новий і Новітній час.

Засновником ісламу є *пророк Мухаммед* (бл. 570 — 632), який постає як «*посланець Аллаха*», головний і останній пророк істинної віри. За переказами, *Мухаммеду* уві сні з'явився архангел *Джебраїл*, який примусив читати книгу, послану «*Самим Богом*». Незважаючи на те що Мухаммед був неграмотний, він після кількох грізних слів архангела «*Читай!*» («*Ікра!*»), почав читати. Таким чином, книга опинилась записаною в його серці (за сказаннями). Свої одкровення *Мухаммед* повідав *друзині* і найближчим друзям: *Алі*, *Осману*, *Абу-Бекру* та *Оману*.

Під впливом одкровень Мухаммед почав проповідувати «*істинну віру в єдиного Бога*». «Подібна віра колись була в євреїв, — її проповідував *Мусса*, потім у християн — тут проповідь вимовив *Ісса*; але з часом їхні проповіді люди просто перекрутили, спотворили. Мухаммед же був найвеличнішим з усіх пророків, посланих Богом задля того, щоб виправити все, відновити істинну релігію в первинній чистоті», — сказано в *Корані*. Мухаммед же називав себе «*печаткою пророків*».

Язичницькі правителі були невдоволені поширенням духовного авторитету Мухаммеда і його закликами скинути численних племінних божків, і тому намагалися вбити пророка. Проте йому вдалося вчасно розкрити змову проти себе і сховатися від переслідувань.

15 липня 622 р. Мухаммед полишає Мекку (це славетна дата для всіх мусульман) і тікає до міста Яссриба (м Яссриб — майбутнє місто пророка, яке потім перейменовано у Медину). Цей рік, за мусульманською традицією, прийнято вважати роком Хідджджи (букв. з арабської — втеча, або переселення). 15 липня 622 р. береться за початок ісламського літочислення, і відтоді правовірні ведуть свій релігійний календар.

Заручившись у подальшому підтримкою жителів Яссриби, його безпосередніх прихильників — *мудджахирів*, які почали покидати і зрештою залишили Мекку, в Яссрибі Мухаммед організовує мусульманську громаду, яка стала називатись *Умма*. Таким чином, саме Мухаммед стає першим релігійним вождем і керівником цієї громади. Отже, Умма — це і є мусульманська громада. З цього часу і починається, власне, поширення нового віровчення.

Мухаммед оголосив іслам — «єдиним істинним єдинобожжям, відродженням споконвічної і чистої віри». Головним святилищем ісламу вважається храм *Кааби у Мецці*. «Кааба була очищена від ідолів», — сказано в Корані. З часом саме Мекка перетворилася на адміністративний і релігійний центр мусульман.

У 632 р. Мухаммед несподівано помирає. Після його смерті спадкоємцем у 632 — 634 рр. стає *Абу-Бекр*. Саме він був обраний після смерті Мухаммеда військовим ватажком правовірних і одночасно — релігійним вождем мусульман — першим *халіфом* (з араб. *спадкоємець*). Таким чином, Абу-Бекр зосередив в одній особі світську владу — *емірат*, і релігійну, духовну, владу — *імакат*. Отже, Абу-Бекр *перший халіф* в історії, який поширив свою владу на весь Аравійський півострів.

Другий халіф Омар (634 — 644) завойовує Сирію і більшу частину Єгипту та Месопотамії. Поступово мусульманська віра поширюється на більшу частину тодішньої ойкумени. Створюється державне об'єднання під назвою *Арабський халіфат*, до складу якого увійшли, крім Аравійського півострова, Сирія, Єгипет, Персія, пізніше Індія та Іспанія. Це величезні території.

Доволі швидкоплинне розповсюдження ісламу було викликане кількома причинами, саме через які Арабський халіфат тривалий час функціонував в світі. До речі, повстань як таких, не було, оскільки не було приводу для цього, принаймні протягом VII — IX ст., тому що мусульмани виявляли терпимість до *Аль-Кетаб* («*Людей Книги*») — християн, іудеїв і зороастрійці. Ці народи, на їхню думку, знали істинні релігії, але перекутили їх і за це їх можна лише пожаліти. Відповідно, такі «Люди Книги» можуть жити в мусульманському світі без обов'язкового навернення їх в іслам. Більш того, вони перебували під покровительством халіфа, і будь-які судові справи вирішувались не на користь мусульман (звісно, якщо винуватцем був мусульманин). Персія і Візантійська Східна імперія вели постійні війни між собою, і сирійці-несторіани переслідувались католиками. Таким чином, християни вже вели між собою війни, коли існував Арабський халіфат.

Також були і економічні причини: мусульмани від народів, які переходили в їхню релігію, вимагали сплату лише одного податку *умра* — десятина прибутку. Ті особи, які ставали мусульманами, не сплачували поземельного податку і подушної податі, що становило приблизно 45 % прибутку. Іншими словами, представники неісламських народів могли залишатися вірними власній вірі, але змушені були виплачувати майже половину від своїх доходів. Таким чином, відбувався економічний тиск.

Цей період ісламу називають ще *щасливою епохою*, яка характеризується відсутністю великих заворушень, або — «*щасливе правління перших чотирьох халіфів: Абу-Бекр, Оман, Осман, Алі*».

Кілька слів ще треба сказати про подальшу історію Арабського халіфату. Після смерті *Четвертого халіфа Алі* до 750 р. на троні утвердилася династія *Умайнів*, далі до влади прийшли *Унасиди* (Багдадська династія). З часом титул халіфів перейшов спочатку до єгипетських, а потім і до османських султанів. Останній *османський халіф султан Мехмед VI Вагідедін* (1861—1926) був повалений у 1922 р. (революція в Туреччині).

У 1299 р., султан *Осман I Газі* (1258 — 1324), напередодні вторгнення на територію сучасної Туреччини побачив уві сні два гігантські роги, що нагадували півмісяць. Цей образ з видіння *Осман I* послужив тому, що він затвердив головним символом мусульманської віри — *Півмісяць із Зіркою*. Крім того, раніше схожий символ вінчав Константинополь. Втім після завоювання Османами міста у 1453 р. Півмісяць і Зірка — емблема ісламу, так само, як для християн — хрест.

7.2. Особливості віросповідання в ісламі

Характерною ознакою ісламу є його роль як соціального і культурного регулятора. У мусульманській спільноті всі сторони життя людини і суспільства регламентовані релігією. Основні віроповчальні положення ісламу, за традицією, були надані віруючим через одкровення Аллаха і укладені імамами протягом VIII — IX ст.

Мусульманське віровчення містить *сім основних положень*. Назвемо їх і дамо коротку характеристику.

Шахада — віра в одного єдиного Аллаха. Це основа основ мусульманської релігії. Віра в єдиного Аллаха, яка передається лаконічною формою, що зустрічається в багатьох *сурах* Корану. «Ля ілляха іль Аллах, ва Мухаммадун рас суль — Аллах», що означає: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — посланник Аллаха».

Аллаху, що «є нічим не сотворений, вічний, незмінний, ні з чим не порівнюваний», приписуються такі епітети, як *мудрий, милосердний, творець світу, землі, усього життя, святий* і т. д. — загалом 99 визначень. Шанування інших богів для мусульман вважається смертним гріхом. Навіть за дрібниці Аллах може жорстоко покарати людину. Втім Аллах милосердний і може прощати грішників. Як поведе себе Аллах у тому чи іншому випадку, нікому не відомо, оскільки сам Аллах — непізнаваний.

Віра в ангелів. За Кораном, ангели є помічниками Аллаха у його небесних і земних справах. Кожен ангел виконує властиву лише йому функцію. *Джебраїл*, наприклад, переповідає божественні повеління; *Мікаїл* слідкує за тим, як розвивається Всесвіт; *Ісраїл* повинен протрубити про пришестя Страшного суду; *Азраїл* — провісник смерті, саме цей ангел смерті мечем умертвляє людей; *Малік* — слуга пекла. Найбільш відомий — це той ангел, який не послухався Аллаха, — *Ібіс*, або Шайтан. Однак Аллах не став чинити над ним розправу, а залишив його до часів Страшного суду для того, аби той спокушав людей і випробовував їх на міцність віри.

В уявленні мусульман ангели — це безстатеві, безтілесні істоти, створені Аллахом зі світла. Кожна людина, за Кораном, має двох ангелів-хранителів, що записують добрі і погані справи. Ці справи потім зважуються на спеціальних терезах, встановлюючи рівень гріховності мусульманина. За Кораном, людям забороняється поклонятися ангелам, і в цьому полягає принципова відмінність між Аллахом та ангелами.

Віра в Священні книги. Для мусульман Священними є *Коран* і *Сунна*.

Віра в пророків. Аллах оголошується «непізнаваним», проте його повеління все-таки доводять до людей через *посередництво пророків*. У Корані записано, що в різний час до різних народів приходило багато пророків. Найбільш видатними з них є *пророки Адам, Нуй, Ібрахім, Муса, Ісса*. Найвеличніший з усіх пророків — *Мухаммед*, який визнається *печаткою пророків*. Щоправда, Мухаммед не творив чудес. За ним визнаються тільки ті дива, в здійсненні яких він відігравав роль нібито пасивного спостерігача: набуття Корану від Джебраїла, миттєва здатність читати, не будучи грамотним, подорож за одну ніч до Єрусалиму і назад... З іншого боку, в Корані також говориться, що Мухаммед смертний. За Кораном, сумніватись у Мухаммеді — це однаково, що сумніватись в Аллагу.

Віра в Судний День. Точного опису в Корані прийдешнього *кінця світу* немає. За мусульманськими уявленнями, поширеними у хадисах, в цей день мертві воскреснуть і людство постане перед Аллахом, який спасе праведних і подарує їм «небесне блаженство», а невірних покарає муками у пеклі. За переказами, тоді людство розпорошиться територію, яка набагато більша від нинішньої Землі, однак збереться воно в одному місті — в Єрусалимі. Багато буде залежати на Страшному суді від заступництва Мухаммеда. Навіть грішник зможе здобути блаженство, якщо за нього заступиться Мухаммед. Отже, треба постійно шанувати пророка — так вважають мусульмани.

З цим догматом безпосередньо пов'язані мусульманські уявлення про *рай* і *пекло*. Відразу можна провести аналогію з християнським віровченням. Рай постає, за мусульманською вірою, оазисом, де всього вдосталь того, про що мріє людина в земному світі: і насолода, і їжа, і одяг. Там, у раю, кожного мусульманина чекають *гурії* — чорноокі діви з шовковистими косами, гладкою шкірою, завжди готові на ласки, вічно юні і вічно цнотливі: після втіх їх тілесна чистота відразу ж відновлюється для наступного чоловіка, що потрапляє до раю. Над раєм височіє трон Аллаха, який випромінює чудесне сяйво і т. д. Пекло ж містить *сім кіл*. На грішників тут чекають всі можливі катування, які навіть описати не можна. Муки пекла нескінченні, але Аллах може змилюватись над грішниками і випустити їх з пекла, коли вони згорять та їхнє тіло перетвориться на попіл. Над пеклом перекинуто міст *Сірат* — «тонкий,

як волос, і гострий, як меч Азраїла». Цей міст веде до раю праведників, які без зусиль перейдуть його, а грішникам не під силу його подолати і вони одразу падають до Сирату, у пекло.

Віра в божественну наперед визначеність. У світі не існувало і не існує нічого того, що б не залежало від волі Аллаха. Навіть пером керує Аллах і повелів писати всі справи божественні і земні аж до Страшного суду. Виконуючи волю Аллаха, перо записало все те, що має здійснитись у майбутній історії людства і ніхто не в змозі тут щось змінити. Кожному вирішена його доля, яка є неминучою. Навіть смерть настане лише з божественного веління, і такою є воля Аллаха. Іншими словами, Аллах милостивий до того, до кого він благоволить. Тоді ця людина матиме від життя все і в неї усе виходитиме в цьому житті. Однак якщо від когось Аллах відвернувся з причин невіри, наприклад, незважаючи на всі зусилля, людині ніяк не вдасться вийти з лабіринту невдач. Люди мають коритися лише волі Аллаха. Це й є ознакою *фаталізму*, характерного мусульманському вченню.

Віра в безсмертя душі. За Кораном, природа людини поділяється на тілесну і духовну. Людей Аллах зліпив з глини, що звучить. Людина дістала життя, коли Аллах вдихнув у тіло душу. Варто провести аналогію з християнськими антропологічними уявленнями. Отже, *божественна душа* вважається безсмертною і виходить з тіла після смерті людини, звідси тіло — це лише *оболонка душі*, її тимчасове вмістище. Історія про *Адама* і *Хавву* нічим не відрізняється від історії Адама і Єви, лише у несуттєвих деталях.

Увага перших мусульман до питань права і зовнішньої обрядовості знайшла відображення у *п'яти стовпах віровчення*.

1. *Шахада* — *віра в єдиного бога Аллаха* — «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — посланець Аллаха». Цей вислів називається *шахада* (*таухід*), що означає *свідчення*. Потрійне проголошення шахади перед духовною особою є ритуалом навернення до ісламу.

2. *Салят, намаз* — *щоденна п'ятиразова молитва*. Мусульманин повинен п'ять разів на добу читати молитву: на світанку, опівдні, у другій половині дня, після заходу сонця і на початку ночі. Як здійснюється ця молитва: під час земного поклону (обов'язкової складової намазу) землі мають торкатися пальці ніг, коліна, долоні рук, ніс і лоб.

Перед кожною молитвою мусульманин має здійснити ритуальне очищення: пройти омовіння обличчя, голови, вух, уст, ніздрів, долонь, рук по лікоть, ніг і щиколоток. Якщо поблизу немає води, омовіння роблять піском. Моляться зазвичай мусульмани в мечетях (*мадждид* — букв. з араб. — місце, де здійснюються земні поклони).

Головним місцем у *Заповідній мечеті* є *Міх-раб* — ніша, що вказує на святиню всіх мусульман *Каабу*, де зберігається «чорний камінь». За традицією, де б не був правовірний, не завжди він може відвідати мечеть, але під час молитви він завжди має звертати обличчя до Мекки. Звичайно, молитви відбуваються під наглядом *імама*. Поряд із мечеттю завжди є *мінарет* (букв. з араб. — маяк), що символізує прямий шлях ісламу. Кожній молитві передують заклик *мuedзина* з вершини *мінарету*, сповіщаючи про початок молитви. У п'ятницю справляється особлива групова молитва *джума-намаз*. Після молитви в мечетях тоді імам виголошує *проповідь*.

3. *Ураза, саум* — *дотримання посту протягом дев'ятого місяця* за мусульманським місячним календарем. В арабських країнах Священний для мусульман місяць називають *Рамадан*, у Туреччині, Ірані, Афганістані, Пакистані — *Рамазан*. Протягом посту забороняється зі світанку до настання сутінків їсти, пити, курити, приймати ліки, віддаватись чуттєвим насолодам. Лише з настанням ночі можна робити все, і навіть виконувати подружні обов'язки. Однак від посту можуть бути звільнені хворі, люди похилого віку, діти і вагітні жінки (це навіть відображено в коранічних сказаннях). Вважається, що дотриманням посту, тобто саума, мусульманин спокутує свої гріхи перед Аллахом: Аллах під час постування очищує віруючих, тому що немає безгрішних, кожен має свій гріх.

4. *Зак'ят (очищення)* — *обов'язкова пожертва бідним і нужденним*. Вважається, що у такий спосіб заможний очищається перед Аллахом за володіння надмірним багатством. Як правило, з економічної позиції це приблизно 2,5 — 4 % прибутку, тобто не надто велика сума. До речі, це не добродійність з точки зору мусульманина, а скоріше релігійний обов'язок правовірного перед *уммою*. Є також *садах* — *сорокова частина річного прибутку* — для добровільних пожертв на користь умми.

5. *Хадж* — *паломництво до священних місць ісламу, і насамперед до Мекки*. Хадж проводять у перші 10 — 12 днів 12-го місяця мусульманського календаря *зульхідж*. Хадж — єдиний з п'яти стовпів віри, приписів, що не є загальнообов'язковим, на відміну від попередніх чотирьох. Здійснення хаджу залежить від матеріальних і фізичних можливостей мусульманина. Хадж включає відвідування всіх святих місць Хіджазу: святі місця Мекки, сім разів

треба обійти Каабу, відвідуються *могили Агарі та Ізмаїла* (першопредка арабського народу), кидання каміння в ганебний *стовп у долині Міна* (що уособлює собою сатану), кульмінація події Хаджу — це *Вукуф* (стояння впродовж половини дня після полудня до заходу сонця) в долині *Арафат*, що розташований у кількох кілометрах від Мекки, недалеко від *гори Прощення*. На величезній долині інколи збирається близько трьох мільйонів паломників! Майже кожного року тут трапляються смертельні випадки. За мусульманською традицією, той, хто загинув в долині Арафат, одразу потрапляє до раю. Уряд Саудівської Аравії ховає за свій кошт людей, які померли під час хаджу в долині Арафат.

Завершується хадж великим бенкетом і ритуальним поїданням м'яса в пам'ять про жертвоприношення *Ібрагіма (Авраама)*. Паломник, що побував у святих місцях Хіджазу, здобуває почесний титул *хаджі*, який має право приписати до свого прізвища. В епоху середньовіччя саме завдяки відвідуванню Мекки рятувались численні правовірні-вільнодумці.

Особливе місце в мусульманській обрядовості посідає *джихад*, або *газават*, — Священна війна проти невірних. Втім ця священна війна відбувається лише у період воєнних дій чи запеклої ворожнечі. Джихад оголошують *леми* чи *імами*. Іншими словами, це збройна боротьба з ворогами ісламу. В широкому значенні цього слова джихад — це зусилля на шляху поступу до Аллаха, це нібито духовна боротьба кожної людини за свою віру, це право вірити в Аллаха. З мусульманським вченням, джихад іноді розглядається як *шостий стовп мусульманської віри*.

Розглянемо й інші, не менш важливі елементи мусульманства.

Як своєрідні відблиски фетишизму слід сприймати *культ Кааби* — головного святилища ісламу. Приклястись до Кааби означає виконати завіт Мухаммеда. Кааба являє собою чотирикутну кам'яну споруду без вікон, висотою 10 і шириною 8 метрів. У середині будівлі, біля північної стіни, стоїть «чорний камінь» круглої форми. Мусульманські вчені кажуть, що це кусок метеориту (проте експерименти не проводилися, це заборонено). До речі, Мекка і Медина — це міста, які дозволено відвідувати лише мусульманам, неправовірним загрожує смертний вирок за порушення заборони. Вважається, що саме Ібрахім побудував *Аль-Каабу*. «Чорний камінь» у стіні храму Кааба — це місце поховання Ізмаїла і Агарі, як стверджують оповіді. За коранічними сказаннями, «чорний камінь» був колись ангелом-покровителем Адама, а в Судний день камінь знову набуде свого первинного вигляду і перетвориться на Адама.

Культ мазарів — *поклоніння святим місцям*. Мазари — це будівлі і могили, цвинтарі, каміння дерева і т. д., в які вірять мусульмани, що саме мазари приносять вдачу і добробут. Найзнаменитішим є *Мазар Гур-і-Емір* на могилі Тамерлана (найвизначніше святе місце в Середній Азії — Самарканді). Численні мавзолеї теж вважаються мазарами.

Суто мусульманськими є також такі обряди, як *суннат* — ритуальне обрізання крайньої плоти. Це знак причетності до істинної віри й одночасно вважається переходом хлопчика у дорослий стан. Суннат здійснюється над хлопчиками семи років. У Корані немає жодних вказівок щодо того, як виконувати цей ритуал, оскільки суннат з'явився в ісламі набагато пізніше.

Обряд *ніках* — шлюб за законами *шаріату*. Шлюб вважається дійсним тоді, коли триває за шаріатом, а саме, відбувається обов'язкова:

- попередня домовленість між батьками наречених — своєрідні заручини;
- ритуал одруження;
- церемонія взяття шлюбу, під час якої читають Четверту суру Корану, в якій розповідається про місце, права та обов'язки жінки в сім'ї.

Поширеною в ісламі також є практика *каліму* — це викуп за наречену. Іноді батьки нареченої можуть вимагати і доплати. Існує звичай *барне* — вручення подарунків нареченій своєму майбутньому чоловіку та його батькам.

У Корані прописані рівні, однак нетотожні права чоловіка і жінки. З одного боку, чоловіку дозволено мати чотири жінки, але рекомендується одна дружина з огляду на матеріальні можливості, однак жінка повинна мати лише одного чоловіка. Чоловік має право брати за дружину будь-яку дівчину народу *Аль-Кетаб* («Людей Книги»): християнку, зороастрійку, іудейку, але мусульманка має обирати лише мусульманина за чоловіка. За законами шаріату, щоб розлучитися, чоловік може тричі прокричати *Талак* («Розлучаюся»), але чоловік-мусульманин вкрай рідко промовляє це слово.

В ісламі жінка є не лише додатком до чоловіка, вона має право володіти і розпоряджатись власним майном і платою за роботу навіть після розлучення чи ставши вдовою. Чоловік не має право забирати зарплатню у жінки, яка працює.

Обов'язки жінки, за законами шаріату:

— перед Аллахом;

— перед собою;

— перед своєю сім'єю (у тому числі перед чоловіком);

— перед суспільством.

Звичай носіння паранджі. *Паранджа* — це довгий широкий халат із волосяною сіткою, що закривала обличчя, без якого мусульманкам не дозволяється з'являтися перед сторонніми.

Обряд джаназы (поховання). Це найбільш ретельно розроблений обряд. Мусульманин, який помирає, повинен повернутися *обличчям до Мекки* і виголосити *шахаду*. Головне для правдивого перед смертю — побачити небо.

Особливого значення в ісламі надають *п'ятниці*, яку вважають днем відпочинку і яка має релігійну важливість. Мусульмани святкують п'ятницю, тому що, за традицією, цього дня народився Мухаммед-пророк. Саме у п'ятницю, за переказами, сталося *переселення Пророка з Мекки до Медини*, і в якусь із п'ятниць очікується початок Страшного суду.

7.3. Напрями і течії в ісламі

Від часу смерті Мухаммеда поставала проблема обрання халіфа — наступника пророка, повелителя правдивих. За першого *халіфа Абу Бекра*, одного з найближчих соратників і тестя Мухаммеда, мусульманство зберігало єдність, бо правління халіфа Абу Бекра влаштувало всіх правдивих з різних племен і родів.

Наступний *халіф Омар* перебував на верховному мусульманському посту з 634 до 644 рр., віддаючи багато сил і часу мусульманській експансії в далеких землях. За часів правління *халіфа Омара* визрівала досить потужна *опозиція з роду Омейядів*, представник якої *Осман* став третім халіфом.

За четвертого *халіфа Алі* (656 — 661) — двоюрідного брата Мухаммеда, одруженого з його молодшою дочкою Фатімою, почала точитися жорстока боротьба між Омейядами, які не визнавали влади халіфа, і його прибічниками, які вважали, що право на релігійну владу належить тільки нащадкам Мухаммеда. Внаслідок цієї боротьби у VII ст. сформувалися два напрями ісламу — *сунізм*, що об'єднує прибічників Омейядів, і *шиїзм*, в якому згуртувалися прибічники і нащадки Алі. Згодом сформувалась *секта хариджитів*, яка заперечувала владу обох угруповань.

Релігієзнавці виокремлюють три головні напрями ісламу.

СУНІЗМ. Перше місце за чисельністю послідовників належить сунізму. Його послідовники називають себе *Ахль Ас-Суна (Люди Суни)* і вважають, що саме вони дотримуються традицій пророка Мухаммеда. Сунізм охоплює близько 90 % загальної кількості мусульман. Суніти вважають себе ортодоксальними (правдивими) мусульманами. У своєму віровченні суніти спираються на *Коран* і *Суну*, виділяють специфічну концепцію ісламської держави, за якою майбутній халіф набуває влади лише на підставі угоди між релігійними авторитетами і претендентами на владу. вважають, що халіфом може бути лише та людина, що має репутацію і знання богослова і правознавця вищого рангу (тобто мудра і фізично здорова людина). Формально сунітом вважається той, хто визнає перших чотирьох правдивих халіфів і правдивість збірок хасидів.

Як релігійний напрям сунізм не є централізованим. Наприкінці XVIII — XIX ст. у сунізмі розвинулися різні релігійно-політичні течії (наприклад *ваххабізм*). У XIX — XX ст. з'явилися реформаційні і модерністські напрями.

Сунізм став офіційною релігією Арабського халіфату і з часом поширився в Азії, Єгипті, Афганістані, Індії, Пакистані, Китаї, Туреччині, Сирії, Росії. Існують сунітські організації і в сучасній Україні.

ШИЇЗМ. Це другий за кількістю послідовників напрям мусульманської релігії. *Шіїзм* походить від арабського *ші'а* — угруповання, партія — з'явився як політична течія у другій половині VII ст. в Іраку, в VIII ст. поширився переважно на Іран, увібравши при цьому деякі елементи віровчення і культу *зороастризму*, *мітраїзму* і *буддизму*. Засновниками шіїзму вважається група прихильників Алі — двоюрідного брата Мухаммеда, яка домоглася обрання Алі халіфом. Шіїти визнають 12 імамів з числа прямих нащадків Алі. Найбільш значимим для шіїтів був Дванадцятий Законний Імам, який народився в 873 р. і таємно зник.

Послідовники шіїзму очікують на його новий прихід (*пришестя*), який принесе нові можливості спасіння простих віруючих. Поява *Спасителя* забезпечить процвітання шіїтам

усього світу, гарантує «золотий період їхнього життя», приведе до «великої справедливості та соціальної рівності».

Шіїти визнають святість Корану, пророка Мухаммеда як посланця Аллаха, вшановують традиційні мусульманські обряди та культу. Однак вони по-своєму інтерпретують догмат про переселення душі, вважають, що частинка душі Мухаммеда перебуває в тілі живого імама. Відмінною рисою шіїтів є переконання в тому, що керівництво мусульманською громадою має належати Імамам – призначеним Богом, обраним особам з числа нащадків пророка, до яких вони відносять Алі ібн Абу Таліба і його нащадків від дочки Мухаммеда Фатіми, а не виборним особам – халіфам.

Як і суніти, шіїти визнають *Коран божественним одкровенням*. Але вважають, що в редакції Османів відсутні *аяти*, що стосуються Алі, і тому шіїти доповнюють Коран *Ах Баром* — *Святим Переказом* — оповіданнями про життя і справи Алі та його прихильників.

Обрядовість шіїтів майже не відрізняється від обрядів сунітів. З хаджем шіїти здійснюють паломництво до місць, пов'язаних з ім'ям шіїтських імамів, встановлюють на їх честь спеціальні свята.

У наш час шіїзм поширений переважно в Ірані, частина їх мешкає в Іраку, є послідовники шіїтів у Лівані, Ємені і Бахреїні.

ХАРИДЖИЗМ. До цього напрямку належать мусульмани, які обстоювали рівність усіх мусульман незалежно від їхнього походження і кольору шкіри. *Хариджизм* (від араб. повстанець) виникає в VII ст. Розчарувавшись в Алі як в вожді, група колишніх соратників почала збройну боротьбу проти нього. Так було покладено початок хариджитському руху. За віровченням хариджизму, халіфом може стати будь-який мусульманин, якого *обирає* на цю посаду *громада мусульман*. Громада має право переобирати халіфа, який її з тих чи тих причин не влаштовує.

Особливою характеристикою хариджизму є *крайня нетерпимість до політичних та ідеологічних супротивників*, які проголошувалися і проголошуються *віровідступниками* і яких треба якнайшвидше знищити.

Сьогодні подекуди в арабському світі існують *крайні екстремістські форми хариджизму* — це і *азракіти*, і помірковані *ібарити*, які мешкають в Алжирі, Тунісі, Лівії.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Суспільно-історичні причини виникнення ісламу.
2. Які ідейні джерела ісламу ви знаєте?
3. У чому полягає монотеїзм ісламу?
4. Назвіть особливості віровчення ісламу як світової релігії.
5. Як іслам встановлює основні права та обов'язки жінки?
6. Назвіть п'ять стовпів віровчення ісламу.
7. Основні напрями в ісламі.
8. Охарактеризуйте сунізм як одну з головних течій в ісламі.
9. Особливості шіїзму. Спробуйте порівняти погляди шіїтів і сунітів.
10. Які течії існують у сучасному ісламі?

Теми рефератів

1. Соціально-політичні та духовні джерела ісламу.
2. Іслам у сучасному світі.
3. Свята, звичаї та обряди ісламу.
4. Проблема духовного лідерства в ісламі.
5. Особливості сунізму.
6. Мусульманський шаріат.

Література

1. *Абрамович С., Чікарькова М., Тілло М.* Релігієзнавство. — К., 2006.
2. *Бланшиєр Р.* Коран. — М., 2005.
3. *Брильов Д.В.* Іслам: історія, віровчення та культова практика. — К.: НПУ, 2011.
4. *Васильєв Л.С.* История религии Востока. — М., 1983.
5. *Еремеев Д.Е.* Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
6. Історія світової релігійної думки. Хрестоматія / упоряд. В. Лубський. — К., 1999.
7. Ислам: происхождение, история и современность. — М., 1984.
8. Ислам. Словарь. — М., 1988.
9. Ислам: Энциклопедический словарь. — М., 1991.
10. *Калінін Ю.А., Харьковщєнко С.А.* Релігієзнавство. — К., 2000.
11. *Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська.* Релігієзнавство. — К., 2003.
12. *Лубський В.І. та ін.* Історія релігії. — К., 2004.
13. *Максуд Р.* Ислам. — М., 2002.
14. *Панова В., Бахтин И.* Жизнь Мухаммеда. — М., 1990.
15. Практичне релігієзнавство / за ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича: Нац. акад. наук України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2012.
16. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
17. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. Хрестоматія: Навч.-метод. посіб. — К.: КНЕУ, 2010.
18. *Рукайя М.* Ислам. — М., 1999.
19. *Савичева Е.М.* Арабський халіфат. Возникновение и распространение ислама. — М., 1996.
20. *Яроцький П.Л.* Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). — К.: Кондор, 2013.
21. Коран. — М., 2005.
22. *Сурдель Д.* Ислам. — М., 2004.
23. Хрестоматія по исламу. — М., 1994.
24. *Яремчук А.В.* Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.
25. *Яртісь А.В.* Релігієзнавство: Навч. посіб. — К.: Знання, 2010.

Тема 8. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

- 8.1. Дохристиянські вірування українського народу.
- 8.2. Хрещення України-Русі.
- 8.3. Поліконфесійний склад населення України.

Мета: ознайомитися з дохристиянськими віруваннями українського народу; з'ясувати передумови хрещення України-Русі; проаналізувати сучасний стан релігії та церкви в Україні; розширити обсяг знань із теми і провести ґрунтовний аналіз програмного матеріалу; сформулювати вміння аргументовано викладати та обстоювати власну думку, слухати інших.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- дохристиянські вірування українського народу;
- передумови хрещення України-Русі;
- головні етапи розвитку християнства в Україні;
- сучасний стан релігії і церкви в Україні та світі;

уміти:

- аналізувати дохристиянські вірування українського народу;
- орієнтуватися в сучасному стані релігії та церкви в Україні;
- володіти мистецтвом розуміти людей, чиї думки відрізняються від ваших;
- застосовувати теоретичні знання для аналізу діяльності конфесій в Україні та світі;
- вести дискусію і захищати свою точку зору.

8.1. Дохристиянські вірування українського народу

Свідчень про релігійну минувшину народів і племен, що заселяли територію сучасної України й у вітчизняних, і в іноземних дослідників вкрай мало та й ті, що є, фрагментарні. Це стосується передусім історичних відомостей про найбільш ранні шари демоністичної релігійності *венедів, антів, склавинів, скіфів, кіммерійців* тощо.

Краще складається ситуація зі свідченнями про пізніші демоністичні вірування і сформовані політеїстичні уявлення літописних *слов'ян*, про політеїзм *українського етносу*, що робив перші кроки у *Княжю добу*, зрештою — про прийняття християнства в *Україні-Русі*. Це і *Слово святого Григорія*, в якому можна прослідкувати зародки періодизації українських дохристиянських вірувань, і відомі *Велесова книга*, і *Слово про Закон і Благодать* Іларіона Київського і, звісно, *Нестерова Повість минулих літ* та інші історичні пам'ятки. Таких свідчень значно більше, ніж записаних оповідань про архаїчних упирів, берегинь тощо. Вони більш змістовні і конкретні, особливо ж, коли йдеться про *стрітєння візантійської і київської традицій в духовності України-Русі*. Саме такі відомості дають можливість глибше зрозуміти сутність та своєрідність такого історичного феномена, яким свого часу стало *Київське православ'я*.

Вихідним етапом релігійного процесу в Україні було *язичництво*. Вірування прадавніх українців були політеїстичними. Це і поклоніння стихія, річкам, русалкам, різноманітним божествам, обряди пожертвувань силам природи і ворожба під час жертвоприношень. Дарунки божествам приносили у річках, болотах, колодязях, у гаях, під деревами. Для відправи релігійного культу не потрібні були жерці — кожний вчиняв принесення жертв сам. Але у великій шанобі були *знахарі* і *чаклуни*, які лікували людей і через ворожіння допомагали їм у буденних справах. Це *праслав'янські волхви* і *відуні*.

Давньоукраїнський пантеон богів склався задовго до настання *Княжої доби*. Головним божеством у різних племен вважався *Сварог* — бог неба, сонця і небесного вогню. Його назва, імовірно, походить від санскритського *svar, svarga* — небо, сонце, сонячне світло. *Сварога* вважали основою всього, *прабогом*, *владикою світу*. Від нього пішли всі інші боги — *сварожичі*, які й правлять світом. *Сварога* вважали опікуном ковальства і ковалів, винахідником плуга, під чиєю опікою перебували ремесла, шлюб і родинний затишок. У грецькій міфології аналогічні *Сварогу* були олімпійські боги *Гефест* і *Прометей*.

З часом чільне місце в пантеоні посідає *Перун* — бог родючості, грому і блискавки, володар неба. Його вважали і творчою силою, що оживляє все, дарує дощ, а пізніше — і богом-воїном, покровителем війська, яке завжди присягалося *Перуну*. Так, до хрещення у Києві на

одному з пагорбів стояв дерев'яний *бовван* (статуя) Перуна, зі срібною головою та золотими вусами.

За уявленнями, Перун їздив по небу на вогняній колісниці, запряженій крилатими вогняними кіньми. На зиму цей бог замикав небо і засинав, а навесні зозуля, прилетівши з вирію, будила Перуна від зимової сплячки, і той відчиняв небо, пускав на землю тепло, і все знову оживало.

Перун вважався грізним богом і у всіх людей викликав страх, метаючи свої вогняні стріли в демонів і недобрих людей. У деяких областях України і зараз існує прокляття «Бодай тебе Перун побив!» Під час грому заборонялося співати, їсти, спати, щоб випадково Перун не забив когось, хто порушить ці правила.

З прийняттям християнства культ Перуна відходив дуже повільно і вже перші християни перенесли на святих Іллю, Михайла та інших деякі риси язичницького бога. Так, у християн найпопулярніший громовик — це Ілля, який їздить небом на вогняній колісниці і полює на чортів вогняними стрілами і блискавками.

Не менш шанованими у слов'ян були *Велес* — бог достатку, *Мокош* — богиня дощу, *Хорс* — бог Сонця і Місяця, *Даждьбог* — податель добра, творець життєвої сили та інші боги.

Велес (*Волос*), або *скотний бог*. Спершу теж вважався сонячним богом, але пізніше набув інших якостей. Слово *скот* у давнину означало багатство, гроші у міновій торгівлі, тому *Велес*, як і римський Меркурій, вважався богом багатства, достатку, торгівлі, опікуном купців, охоронцем череди на землі і пастухом небесних стад.

Слово *велес* відоме й іншим народам Східної Європи. Так, у чехів *veles* — нечиста сила, латиське *vels* — біс, литовське *velis* — небіжчик, *vele* — душі померлих. Припускають, що Велес раніше був духом предків, дбав про свійську худобу, тому й став «скотним богом».

За християнських часів Велеса заступив святий Власій (святкують його день 11 лютого), добрий пастух і покровитель череди.

Стрибог — бог вітру, покровитель погоди.

Ярило відомий із давнини як бог весняної родючості, літнього розквіту творчих сил природи, дітонародження. *Ярило-яр*, *ярий* — сильний, особливо в любовній пристрасті, завзятий, весняний, гнівний.

Купало (*Купайло*) — бог літнього сонцестояння, плодючості, радості, згоди і любові. Часто його пов'язують з Ярилом. З приходом християнства свято Купала злилося зі святом *Різдва Івана Хрестителя* (7 липня) і стало зватися *Івана Купала*.

Лада (*Ладо*) — матір-благодійниця, що оберігає лад у сім'ї, пізніше — богиня весни, кохання і добробуту. Її чоловік *Лад* (*Ладо*) — бог вірного подружнього життя, любові, веселощів і щастя.

Загалом обов'язки і функції різних богів періоду язичництва не були чітко визначені. Це пов'язано з тим, що населення Київської Русі було етнічно неоднорідним, і різні племена (*слов'янські, балтійські, угро-фінські*) мали різні за назвою, але схожі за функціями пантеони богів і богинь.

Невід'ємний елемент язичницьких вірувань слов'ян — це *культові об'єкти*. Боги уособлювалися з ідолами, яких встановлювали на спеціальних місцях — *мольбищах, требищах*. Зустрічалися і криті храми, але дуже рідко. Ідолам приносили жертви (часто й людські), на їхню честь організували врочисті церемонії зі співами, хороводами, ритуальними танцями.

8.2. Хрещення України-Русі

Як свідчить історична наука, християнство з'явилося на наших теренах задовго до хрещення України-Русі князем Володимиром у 988 р. Як стверджують літописи, у I ст. на Київській пагорбі прийшов *апостол Андрій Первозваний*, побувала тут у IX ст. просвітницька місія *Кирила і Мефодія*, відбулося *Аскольдове хрещення* 860 р., прийняття християнства *княгинєю Ольгою*, а також поширення християнства серед грецьких міст на півдні країни.

Прийняття християнства на Русі як основної релігії було зумовлене потребами феодального ладу: сформоване родоплеменним суспільством язичництво вже не відповідало соціальним і духовним запитам часу; князівсько-боярська верхівка побачила у новій релігії, з її проповіданням богоданності держави, законслухняності, християнської духовності, шлях для зміцнення власної влади, централізації *Руської держави*, укріплення її міжнародного становища.

Беззаперечним фактом, який вплетений у масову свідомість, вважається, що *Хрещення Русі* відбулося саме за князювання *Володимира* у 988 р. Крім істориків, майже всі християн-

ські богослови дотримуються цієї версії, як Руської Православної церкви, так і українських православних церков.

Однак деякі помісні церкви не підтримують цю теорію так однозначно. Щоб з'ясувати підстави *Володимирової версії Хрещення Русі*, слід звернутися до оригінальних літописів, на тексти яких опираються теологи і науковці. В першу чергу бажано встановити час написання цих літописів. І тут з'являється перша несподіванка, а саме — *агіографічна література* (опис життя святих). Такі *життя* датуються XII — XIII ст. і є першими писемними джерелами, які свідчать про хрещення Русі князем Володимиром. Це *Пам'ять і похвала Якова Міха і Слово про закон і благодать* митрополита Іларіона (приблизно середина XI ст.). Літописи, укладені у X ст., не мають жодних свідчень про християнізацію Русі, навіть візантійські джерела кінця X ст. нічого не сповіщають про християнізацію цих земель. Хоча акт хрещення уособлював би успіх місіонерської діяльності візантійських проповідників. Натомість *Лев Диякон* повідомляє про *взяття Херсонеса. Псьол, Скіриця, Золара* пишуть про переговори Василя і Володимира, про шлюб його з Анною і особисте хрещення князя у зв'язку з цією подією, що руський князь бере за дружину доньку візантійського імператора. Однак жодного слова немає про хрещення Русі.

Якщо припустити, що візантійські літописці не були зацікавлені у висвітленні факту хрещення, можна звернутись до інших джерел. Відомий дослідник *Ф. Я. Фортинський* проаналізував і узагальнив ці відомості, намагаючись відшукати хоч якусь згадку саме про хрещення Русі у європейських хроніках кінця X ст. Історик розглянув близько 240 документів і літописів. Результат пошуку приголомшив. В усіх польських, чеських, угорських чи мадярських, німецьких, італійських, франкських, англійських джерелах відсутні будь-які відомості про хрещення Русі. Єдиний виняток — *хроніка Тіммора Марценбургського*, в якій той свідчив про хрещення Володимира у зв'язку зі шлюбом. Доволі дивним видається відсутність давньоруських відомостей про таку важливу подію. Втім лише з середини XI ст. з'являються досить обмежені факти у руських джерелах про хрещення Володимира.

Таким чином, можна висловити такі припущення. По-перше, або ж хрещення Русі вважалося несуттєвим в очах християнської Європи. Ця версія мало вірогідна, тому що залучення Русі до християнського світу ставало епохальною подією того часу. Більше того, часто літописи починаються з дати хрещення, а всі руські літописи, без відомого винятку, починаються від 860 р. По-друге, або хрещення сталося набагато пізніше від дати офіційного введення християнства. Ця версія абсурдна, оскільки в середині XI ст. є згадка про цю подію. По-третє, або Русь хрестилася ще до часу князювання Володимира. Звідси і версія: Русь офіційно приймає християнство за століття до правління Володимира, точніше — християнство було введено князем Аскольдом. Це є так звана *Аскольдова версія*, у богословських колах її ще називають *Фотієве хрещення Русі*.

Існує теорія, що після загарбання Києва *Хельгом*, тобто *Олег*ом, християнське віровчення втратило статус державної релігії, але в очах християнської Європи Київська Русь залишалась державою християнською. Тут діє так зване *правило Юліана Відступника*, що поширене в усіх європейських країнах.

Коли у Римській імперії християнство перемогло і набуло правового становища державної релігії, у 360 р. *Юліан Відступник* скасовує християнство і виголошує язичництво державним віруванням, однак тривало це лише два роки. У 362 р. *Юліана Відступника* вбивають і християнство знову відновлюється на правах державної релігії. Це «правило Юліана Відступника» спрацьовує у 23 країнах Європи, у тому числі й у Київській Русі. Князь же Володимир остаточно розв'язав суперечку між релігіями на користь християнства, і тому доречніше спиратись на теорію *Аскольдового хрещення Русі*.

Про *Аскольда* згадується і в *арабських джерелах*, у *мадярських хронічках* і в *Йоакімовському літописі*. Аскольда в цих оповідях середини IX ст. називають «правителем київських висот». Ім'я його скандинавське, імовірно, що Аскольд — варяг. Однак постає слушне запитання, чи був Аскольд самостійним правителем, чи намісником іншого господаря? Серед істориків щодо цього поширені різноманітні припущення. Так, вважають дехто з дослідників, що він був воєводою міста Києва при мадярському намісникові *Оломі (Алусі)*. На користь цієї версії свідчить і «Повість минулих літ» давньоруського письменника і літописця Нестора.

Друга версія, що Аскольд був *каган Київської Русі*, а Олом — близьким товаришем Аскольда. В офіційних документах Аскольд підписувався, як *Хаканарус*, тобто «ханаван Русі». Яке ж з цих припущень найвірогідніше? У *Повісті минулих літ*, коли Олег захопив Київ, він сказав Аскольду і *Діру*: «Ви не князі і не княжого роду». Виходить, що Аскольд і Дір не були

незалежними правителями. Ця проблема ще й досі лишається не вирішеною. Однак є свідчення, що у хрещенні Аскольд одержав ім'я Миколай.

На користь Аскольдового хрещення Русі свідчать і численні письмові джерела.

1. *Окружне послання патріарха Фотія східним Патріархам*, яке датується 867 р. У цьому посланні Фотій сповіщає про призначення для росів нового єпископа Міхаїла; лист Фотія митрополиту Русі Михаїлу Сиріну, який датований 863 р. Таким чином, на Русі вже на той час був митрополит.

2. *Повідомлення імператора Костянтина VII (Багрянородного) про життя Василія I (Македонянина)*, в якому йдеться про хрещення всієї сторони росів і заснування *Руської єпархії* в ранзі архієпископства; крім того, схожі свідчення можна відшукати і в арабських джерелах.

3. *Ібн Хордонберг* наприкінці IX ст. писав про те, що всі роси вважають себе християнами.

4. *Анонім Бандурі* згадує про місію *Кирила* до росів.

5. У *Буллі Папи Йоана XIII* 972 р. пишеться, що «Русь є християнською, такою, як і Болгарія».

6. *Список єпархій Константинопольського Патріарха* — це додаток до церковного статуту імператора *Лева XI Мудрого* 899 р. Тут згадується і про *Руську митрополію* з переліку (61 місце).

7. Про Аскольдове хрещення повідомляють також і *візантійські джерела* — *Семіон Логофет*, *Георгій Мономах* та інші, вони чітко сповіщають про хрещення країни росів.

8. У давньоруських джерелах можна відшукати свідчення про Аскольдове хрещення. У 882 р. *Хельг (Олег)*, який дуже не любив книжної справи, знищив усі літописи в Києві, однак дивом вцілів *Густенський літопис*, приблизна дата написання якого — друга половина IX ст. Тут повідомляється про хрещення Русі при патріарху *Фотії*. У *Ніконовському списку «Повісті минулих літ»* пишеться під 874 р. про те, що хрещені роси прохають імператора про направлення до себе архієрея, а у фрагменті, присвяченому хрещенню Володимира, згадується Фотій, тобто це свідчить про те, що роси прийняли християнство за патріарха Фотія. Згадка про призначення митрополита Михаїла на руську кафедру зустрічається в *Уварівському, Володимирському і Новгородському літописах*. Імовірно, що ченці, переписуючи, брали за основу текст IX ст. і, не ускладнюючи собі роботу пошуками, замість ім'я Аскольд писали Володимир, а ім'я патріарха Фотія залишили.

Багато аргументів дослідників-істориків свідчить на користь згаданих версій. Розглянемо деякі з них.

Так, відомий історик *Б. А. Рибак* на підставі аналізу рукописів узагальнює і пише про існування втраченого *Літопису Аскольда*. Однак *М. Ю. Браїчевський* припускав, що автори редакції «*Повісті минулих літ*» 1118 р. зумисне усунули фрагмент про Аскольда. Цю версію він озвучив у 1970-х роках.

Російський історик *В. М. Татищев* (1686 — 1750) скористався такими джерелами — це *Грушевський розкольницький літопис*, який, у свою чергу, посилається на *Йоакимівський літопис*, в якому Аскольда названо *Блаженим*. У 1812 р. під час пожежі Москви було втрачено багато давньоруських літописів. Сам Татищев у другому томі писав про факти хрещення Русі при Аскольдові, припускаючи, що причиною вбивства Аскольда було хрещення. Цей висновок історик зробив на підставі аналізу численних хронологічних записів, які до нашого часу не дійшли. Побічний доказ — більшість хронік починають оповідь від 860 р. За оповіданнями, у цей рік відбувся *воєнний похід Аскольда на Константинополь*. Втім навряд чи дата походу може стати точкою відліку нової християнської ери на Русі.

4. Відомий історик *М. О. Чмихов* на підставі свідчень археологічного характеру і рукописних джерел зробив припущення, що при Аскольдові саме від *1 вересні 860 р.* розпочався відлік за новим календарем і пов'язано це було з введенням християнства.

Є й свідчення про існування за часів Аскольда єпархії і багатьох церков. Це і *Реєстр православних церков в статуті імператора Лева XI* (Філософа), там Русь значиться під номером 61. Не так важливо, у якому саме місті розташовувалася *Руська єпархія*, а важливо те, що вона існувала та існувала ще до князя Володимира. А це безперечний факт.

Літописи повідомляють про *Миколаївську церкву на могилі князя Аскольда*. Тривалий час вважалось, що немає жодних підстав говорити про цю церкву, але влітку 2003 р. українські археологи на Подолі в Києві розкопали кам'яний храм часів Київської Русі. Більшість археологів припускають, що це і є церква Миколая, яка стояла над рікою. Частинки фресок свідчать про те, що це храм X ст.

У Києві і на так званих *полянських землях* були знайдені численні поховання християн, які можна датувати серединою IX ст. Було навіть віднайдено цвинтар (бл. середина IX ст.), де є поховання за християнським обрядом, у кількості приблизно 1,5 тисяч могил. Це означає, що були хрещені не лише князь і його дружина, як зазначають богослови. Ці свідчення доводять, що процес християнізації за Аскольда набував масового характеру.

Привнесення християнства на Русь викликало відчайдушний опір з боку язичників. Можна говорити про три сплески антихристиянського терору. Перший здійснив *Хельга (Олег)* — у 882 р. він захоплює Київ і вбиває Аскольда. При цьому Хельг спирається на язичницьку еліту, яка була невдоволена політикою кагана (князя) і на підтримку жерців, які на той час були міцною політичною силою. Це лякало князя. Коли князували *Ольга* та *Ігор*, існував паритет у релігійних питаннях. Другий антихристиянський виступ проти християнізації здійснив князь *Святослав*. Тривав цей період від 962 до 972 рр. Саме християни при Святославі стали цапами відбуваюлами за невдалі походи князя за межі Київської Русі. Мається на увазі те, що після втрати причорноморських земель і поразок на Балканах Святослав знищує християнські церкви, а саме — церкву Софії, яку побудувала княгиня Ольга, Миколаївська церква на Аскольдовій могилі.

Релігійна реформа князя Володимира була складовою низки реформ. Не було хрещення 988 р., була лише одна з реформ з введення християнства на Русі. Християнство було лише відновлено. Крім цієї релігійної були й адміністративна, судова, військова реформи. І ось у таких перетвореннях, що стосувались державного ладу, саме у на християнському віровченні зупиняється Володимир.

Назвемо причини такого вибору: 1) досить тривала традиція християнства на Русі; 2) тогочасне політичне становище і потреба у допомозі від Візантії; 3) меркантильні інтереси київського князя, який однак оженився на сестрі імператора Візантії; 4) краса богослужіння східного обряду християнства; 5) дозвіл богослужіння слов'янською мовою; 6) те, що церква східного зразка підкорялася імператору, тобто князя приваблювало те, що духовна влада підкорялася світській; 7) у політичному житті князівства наприкінці 70-х — 80-х років X ст. панували язичницькі жерці, тобто на чолі держави перебували волхви, і саме вони від 972 до 979 рр. фактично правили Руссю. Цей історичний час названо *періодом безкнязівства*, тобто правителі були позбавлені влади. Це переконливо довели історики. Князі були лише воєводами, і 971 — 980 рр. князів не було. Звісно, у князя Володимира була нагальна потреба позбавитися волхвів. Тому намагання князя Київського набути повноти влади і позбутись зайвої жорсткої опіки слід сприймати як одну з причин того, що він все ж таки навертається на християнство. Володимир не ввів християнство, а відновив його, тому що воно вже існувало на Русі ще від часів Аскольда.

Отже, Володимир відновлює християнську релігію і надає їй статусу державної та остаточно вирішує релігійну проблему на користь християнства.

8.3. Поліконфесійний склад населення України

Україна розташована на перехресті історичних шляхів між Сходом і Заходом, на межі зіткнення різних релігій — християнства і мусульманства, різних конфесій — православ'я і католицизму.

Саме історичні умови існування українства, особливості його національного характеру сприяли розвитку в Україні *поліконфесійності*. Таке різноманіття конфесій у сучасних кордонах України можна умовно розподілити на *традиційні* і *нетрадиційні релігійні вірування*, що виникли у XX ст.

За роки розбудови суверенної Української Держави, загальної демократизації суспільних відносин та нормалізації державно-церковних відносин розпочався бурхливий процес відродження релігійного життя серед українців.

Динамічно розвивається *Українська православна церква Московського патріархату* (УПЦМП), *Українська православна церква Київського патріархату* (УПЦКП) та *Українська автокефальна православна церква*. Йде активний процес відродження *Української греко-католицької церкви*, авторитетною залишається і *Римо-католицька церква*. Досить широко представлені на теренах України і протестантський напрям, що об'єднують близько 4 тисяч релігійних громад. Найбільш поширені такі, як *Євангельські християни баптисти*, *Християни віри євангельської* (ХВС, або *П'ятидесятники*), *Свідки Іегови*, *Адвентисти Сьомого Дня*, *реформістські церкви* і *лютеранство*. Збільшують кількісно громади *мусульманського віросповідання*, створені умови для діяльності *їудайських громад*.

Найбільш впливовим і масовим серед різноманітних конфесій залишається *православ'я*. Однак у сучасному православ'ї існують деякі проблеми, зокрема зав'язався так званий *православний вузол*.

За драматичних подій, що відбулися на початку 1990-х років між УПЦ та УАПЦ, частина віруючих і священнослужителів на чолі з Філаретом пішла на об'єднання з УАПЦ. 25 — 26 червня 1992 р. в Києві відбувся *Всеукраїнський Православний Собор*, який об'єднав УАПЦ і частину УПЦ (Московського Патріархату) в *Єдину Помісну Православну Церкву — Українську Православну церкву Київського Патріархату*. Собор затвердив митрополита Мстислава патріархом Київським і всієї України. Таким чином, було створено *УПЦ Київського патріархату*.

Після смерті митрополита Мстислава (червень 1993 р.) частина керівництва колишньої УАПЦ створила нову відокремлену УАПЦ. Так в Україні стали існувати три самостійні православні церкви — *Українська православна церква Київського Патріархату*, *Українська Автокефальна Православна церква*, *Українська Православна церква Московського Патріархату*.

Активну провідну роль у релігійному житті України відіграє УПЦ Київського патріархату, перед якою стоїть мета подолати розкол православної церкви та об'єднати її розрізнені церкви в одну *Цілісну Помісну православну церкву*. Для цього УПЦ Київського Патріархату має всі можливості: підтримка державою релігійної консолідувальної політики, спрямованої на внутрішню церковну єдність, наявна тенденція до деполітизації церковного життя і нейтралізація зовнішньополітичних впливів, розбудова національно-самостійної держави, волевиявлення свідомих віруючих.

Сучасний стан православних церков в Україні віддзеркалюють такі статистичні дані Державного департаменту у справах національностей та релігій.

Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015

Інституції	Релігійні громади/з них зареєстровані, центри, управління	Монастирі, ченці і черниці, місії, братства	Священнослужителі, у тому числі іноземці	Навчальні заклади, в них слухачів (всього/заочно)	Недільні школи	Періодичні видання
Церкви та конфесії						
Українська Православна Церква (Московського Патріархату)	12241/12190 1 52	207 4869 15 31	10180/20	19 4806/2976	3978	105
Українська Православна Церква Київського Патріархату	4738/4725 1 34	62 221 26 11	3230/0	18 1111/606	1516	35
Українська Автокефальна Православна Церква	1225/1225 1 13	13 12 7 1	710 —	7 107/34	305	6
Руська Православна Старообрядницька Церква (Білокриницька згода)	54/47 1	2 2 —	29/1	—	7	—
Руська Православна Старообрядницька Церква (безпопівська згода)	14/12	—	7 —	—	—	—
Російська Православна Церква Закордонном	28/28 — 2	2 20 — —	34/4	1 30 / —	3	1

1	2	3	4	5	6	7
Російська Істино-Православна Церква	27/27 — 1	— — 1	22/2	—	3	—
Інші православні релігійні організації	118/103 1 1	—	93 4	—	13	6
Українська Греко-Католицька Церква	3769/3769 1 24	120 1173 24 2	2743/31	17 1151/185	1322	27
Римо-Католицька Церква	931/915 1 24	109 637 40 6	603/237	9 387/24	387	10
Вірменська Апостольська Церква	25/24 1	— 1	16/8	—	2	—
Всеукраїнський союз об'єднань Євангельських християн-баптистів	2518/2504 1 25	— 91 2	2917/32	39 6049/4330	1363	14
Релігійні організації колишньої Ради Церков Євангельських християн-баптистів	46/15 —	—	38	—	13	—
Інші релігійні організації євангельських християн-баптистів	261/244 2 2	— 10 1	308/22	7 137/152	116	—
Релігійні організації євангельських християн	309/305 7 5	— 14 1	301/13	9 613/257	93	4
Всеукраїнський союз Християн віри євангельської (п'ятидесятників)	1610/1535 1 26	— 54 2	2281/12	17 1007/285	1071	23
Союз вільних церков християн євангельської віри	120/105 1 6	— 10 1	147 —	4 236/104	65	6
Церква євангельських християн в дусі апостолів в Україні	18/18 1	—	24 —	—	9	—
Релігійні організації Союзу Церкви Божої України	81/76 1 2	— 1	89 —	— —	45	3
Релігійні організації центру Божої Церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах)	128/95 1 10	— 6	231/1	1 24/24	56	1
Український центр об'єднаної церкви християн віри євангельської	122/28 3 11	— 15	158	—	3 185/160	30
Інші релігійні організації християн віри євангельської	526/477 9 2	— 4 2	567/8	4 244/20 3	165	12
Церкви Повного Євангелія	607/590 4 5	— 6 1	652/5	5 558/311	190	21

1	2	3	4	5	6	7
Українська Християнська Євангельська Церква	154/154 1 8	— 4	174/1	4 99/99	76	11
Релігійні організації Церкви Живого Бога	52/52 1	—	46/12	—	31	1
Інші харизматичні релігійні організації	534/505 9 4	— 8 7	501/5	4 103/39	168	14
Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	1037/999 1 9	— 3	1	1185/4	4 283/149	753 11
Церква Адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні	41/25 1	—	46 —	—	7	3
Закарпатська Реформацька Церква	119/114 1 3	—	78/5	—	112	1
Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква	31/31 1	—	30/10	—	15	1
Українська Лютеранська Церква	31/31 1	—	29/1	1	13	1
Інші лютерани	15/15 1	—	12	1	4	—
Релігійні організації Пресвітеріанської Церкви	65/65 3 1	—	66/6	2 86/62	22	1
Релігійні організації Церква Христа	118/118 2	— 4	112 1	3 20/10	42	4
Новоапостольська Церква	56/49 1	—	83/6	—	20	—
Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)	45/31 1	—	306/111	—	38	—
Свідки Єгови	933/589 1	—	2954/16	—	140	—
Об'єднання юдейських релігійних організацій України	71/71 1	— 2	47/15	2 19	11	2
Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій	10/10 1 1	—	7/6	1 19	8	2
Об'єднання хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних організацій України	109/109 1 9	— 2 1	93/47	4 178	42	17
Релігійні організації прогресивного юдаїзму	40/40 1 1	—	19/2	—	8	2
Інші юдейські релігійні організації	39/39	—	15/4	—	8	4
Духовне управління мусульман України	118/118 1	—	72/7	1 82	39	3

1	2	3	4	5	6	7
Духовне управління мусульман Криму	7/7 1	—	6/2	—	3	—
Духовний центр мусульман України	17/17 1 1	—	14/4	1 —	17	—
Духовний центр мусульман Криму	—	—	-	—	—	—
Духовний управління мусульман України "Умма"	13/13 1	—	15	—	1	—
Незалежні релігійні організації мусульман	60/60 1 1	—	42/4	1 27	10	2
Буддисти	56/54 2	1 5 —	42	—	2	1
Товариство свідомості Кришни	38/33 1 5	—	41/4	3 144	10	2
Інші релігійні організації східного напрямку	47/29	—	38	—	—	—
Релігійні організації Рідної української національної віри	62/62 1	— 1 2	52	—	4	3
Інші релігійні організації язичників	70/66 5	— 1 2	57	3 87/87	8	4
Релігійні організації караїмів	4/4 -	—	3	—	—	—
Інші, окремі, незалежні релігійні організації	312/264 8 2	— 12 3	281/19	1 37/37	42	3
Закордонні релігійні організації	—	— 2	—	—	—	—
Міжконфесійні релігійні організації	3/3 — 1	— 3 3	5	-	—	—
Загалом по Україні	33781/32792 87 292	516 6939 365 78	31781/693	198 17829/10071	12406	370

На території України перші громади греко-католиків з'явилися наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. після проголошення *Брестської* (1596) та *Ужгородської* (1649) *церковних уній*. Після Львівського Собору (1946) УГКЦ припинила своє існування, а в 1988 р. знову набула в Україні офіційного статусу.

На початку третього тисячоліття за кількістю громад — 3769 — УГКЦ посідає друге місце, переважна більшість яких розташовується на території Західної України. Церковну службу в УГКЦ правлять майже 2,5 тисячі священнослужителів. Останнім часом помітно збільшується кількість греко-католиків в інших регіонах України, але це лише 3 % загальної кількості громад. З часу легалізації в 1989 р. УГКЦ відновила свою структуру, створила нові єпархії, відкрила монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. До цієї церкви також належить понад 2 тисячі греко-католицьких парафій, що діють серед української діаспори.

Існують давні традиції і католицизму в Україні. Так, уже в 1212 р. згадується про першу латинську церкву в Перемишлі. Найактивніше католицтво розвивалося у XV — XVI ст. Від-

новлення католицьких дієцезій (єпархій) в Україні відбулося в січні 1991 р., значно зросла кількість послідовників Римо-католицької церкви. Між Ватиканом та Україною у 1992 р. встановлено дипломатичні зв'язки на рівні послів.

Ісламу на землях України сотні років, він має тут свою довгу й складну історію. Іслам — одна з конфесій національних меншин, представники яких з'явилися на теренах України ще за часів формування етнічної групи кримських татар, які прийняли мусульманську віру. Згодом громади послідовників ісламу були утворені переселенцями з Поволжя (татари), Середньої Азії (узбеки, туркмени, казахи), Кавказу (азербайджанці, чеченці). Кількість мусульманських громад в Україні зросла до 200, проте єдиної церковної структури ця конфесія не набула. Нині офіційно діють 3 зареєстровані самостійні центри у Києві, Донецьку, Криму.

Духовне управління мусульман Криму (ДУМК). Кадіат (духовне управління) мусульман Криму створено у 1991 р. зі статусом *мухтасібату* — канонічно самостійної адміністративної одиниці. Першим муфтієм Криму було обрано *хаджі Сеїджаліля Ібрагімова*.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ) створено 9 вересня 1992 р. на чолі з громадянином Лівану *Шейхом Ахмедом Тамімом*. Видає газету «Мінарет» російською та арабською мовами, має науково-дослідний центр, який друкує соціальну ісламську літературу російською та українською мовами. У 1994 р. засновано *Київський ісламський університет*, який має п'ять факультетів, де навчаються студенти різних національностей.

Духовний Центр незалежних мусульманських громад України (ДЦНМГУ) зареєстрований у 1992 році, очолює *Рашид Брагін*. Місцезнаходження у Донецьку, з представництвом у Києві як *Ісламський культурний центр*. У столиці виходить газета «Аль-Баян».

У 1980 — 1990 роках в Україні поширилися *неорелігії*, до яких належать *громади харизматів, Церкви Повного Євангелія, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів — мормонів, Товариство свідомості Крішні, буддистів, бахаїв, громади Рідної Віри, РУНВіри* та ін.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Назвіть особливості вірувань та обрядовість давніх народів і племен, які мешкали на території сучасної України.
2. Охарактеризуйте світоглядні засади етнічної релігії українців.
3. Вплив язичництва на формування та самоідентифікацію українців.
4. Коли і як відбувалася християнізація України-Руси?
5. Яким було церковне життя в Україні за часів її залежності від Речі Посполитої?
6. Які гілки православ'я існують в сучасній Україні?
7. Охарактеризуйте основні етапи створення Греко-католицької церкви в Україні.
8. Які особливості віросповідання і культу католицизму в Україні?
9. Як поширювався протестантизм в Україні?
10. Охарактеризуйте основні етапи розвитку ісламу в Україні.
11. Охарактеризуйте міжконфесійні відносини у незалежній Україні та шляхи їх терпимого співіснування.

Теми рефератів

1. Язичество східних слов'ян.
2. Аскольдове хрещення Русі як один з етапів християнізації.
3. Православна церква та становлення державності Київської Русі.
4. Українська Автокефальна Православна Церква: історія створення та діяльність.
5. Українська Греко-Католицька Церква: історія виникнення, сутність та сучасний стан.
6. Мережа церковних організацій в Україні.
7. Релігія в українській діаспорі.
8. Історія протестантизму в Україні.
9. Католицизм в Україні.
10. Міжконфесійні конфлікти в Україні та шляхи їх подолання.

Література

1. Балагушкин Е.Г. Критика современных нетрадиционных религий. — М., 1993.
2. Бондаренко В., Єленський В., Журавський В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. — К., 1996.
3. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
4. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.
5. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
6. Голобуцький П.В. Православ'я: хрещення Русі — правда і вигадки. — К., 1981.
7. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.
8. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис). — К., 1992.
9. Історія релігії в Україні (у 10 т.). — К., 1996-2003.
10. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. проф. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького). — К., 1999.
11. Дудар Н., Пилипович Л. Нові релігійні течії в Україні. — К., 2001.
12. Петрик В.М., Ліхтенштейн Є.В., Сьомін С.В. та ін. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України. — К., 2002.
13. Огієнко І. Українська церква. — К., 1993.
14. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні. — К., 1996.
15. Нічин В.М., Литвинов В.Д., Стротій Л.Н. Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні. — К., 1999.
16. Присухін С.І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
17. Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича; Нац. акад. наук України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2012.
18. Релігієзнавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. проф. Г. Є. Аляєва. — Полтава: АСМІ, 2012.
19. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
20. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. — К., 2004.
21. Чекер Р.О. Релігія — основа буття: Навч. посібник. — К., 2008.
22. Чигиринська О.О. Християнство. — К.: Техніка, 2013.
23. Яремчук А.В. Історія релігії. — Чернівці: Рута, 2011.
24. Яроцький П.Л. Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). — К.: Кондор, 2013.
25. Єленський В. Українське суспільство і секти // Людина і світ. — 1998. — № 9. — С. 9–12.

ТЕМА 9. НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ ТА РУХИ

- 9.1. Загальна характеристика нових релігійних течій і рухів.
- 9.2. Проблема класифікації новітніх релігій.
- 9.3. Неорелігії в Україні.

Мета: дати загальну характеристику нових релігійних течій та рухів, проаналізувати причини їх виникнення; ознайомитися із сучасною класифікацією новітніх релігійних течій і рухів; розглянути неорелігії в Україні та їхні особливості; формувати професійні уміння і практичні навички, розвивати самостійне мислення.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- особливості виникнення нових релігійних течій і рухів;
- класифікацію та особливості неорелігій;
- вплив неорелігій на економіку країн;
- зміст та основні напрями сучасного діалогу між державою та церквою в Україні;

уміти:

- порівнювати новітні релігійні течії та рухи;
- орієнтуватися в неорелігіях, що існують в Україні;
- відрізняти сучасні неорелігійні рухи;
- набуття навичок до адекватної і неупередженої поведінки у ситуаціях світоглядного вибору та вирішенні питань пов'язаних з релігією.

9.1. Загальна характеристика нових релігійних течій і рухів

Нетрадиційні релігії, викликані процесами суспільного життя ХХ ст., спонукали не лише до відновлення ортодоксальних релігійних традицій, а й до пошуку нових цінностей, духовних орієнтирів. На позначення таких новітніх віровчень вживають терміни: *неорелігії, неосекти, неокульти, нетрадиційні вірування, релігії Нового віку, псевдорелігії, квазірелігії* та ін.

У контексті вітчизняного релігієзнавства поняття «*нетрадиційні релігії*» охоплює своїм змістом неусталені для нашої культури віровчення (буддизм, іслам тощо), неокульти, нові релігійні вірування — явища сакрального життя, що виникли в сучасну епоху внаслідок нових духовних пошуків (нехристиянські, неоорієнталістські рухи, неоязичництво, синтетичні неорелігії), релігії Нового віку — сайєнтологічні рухи та найновіші наукові досягнення, які лише умовно можна приписати до релігійних течій.

Нетрадиційні релігії виникли внаслідок кризи звичної для українців релігійності. У ХХ ст. ця криза поглибилась внаслідок активного утвердження наукового світогляду. Досягнення НТР викликали проблеми, які офіційна церква не завжди могла адекватно витлумачити, а тим більше запропонувати способи їх подолання. Певну роль відіграли і розчарування людей у політичних засобах вирішення гострих соціально-економічних питань, труднощі соціального ставлення молоді, що часто спонукало до пошуку нових духовних орієнтирів, що нерідко вели до неокультурів, які пропонували богорівний шлях самовдосконалення. Багатьох приваблюють заклики до самотворчості, спасіння душі за життя людини, а не в потойбічному світі, тим більше, що часто застосовуються і методи психічного впливу.

Нетрадиційні релігії не обмежуються одним віровченням, вони спрямовані на міжрелігійний синтез, поєднують елементи багатьох напрямів, використовують ідеї та концепції окультизму, спиритизму, теософії, антропософії, сучасної філософії, астрології тощо.

Окультизм (лат. *occultus* — прихований, таємний) — містичне вчення, яке визнає існування надприродних сил, можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магичних обрядів, таємних ритуалів.

Теософія (*Богомудрість*) — релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога через безпосередній контакт із надприродними силами. Елементи теософії простежуються у брахманізмі, буддизмі, кабалістиці, неоплатонізмі, гностицизмі. Популярності теософія набула у ХVІ — ХVІІІ ст. Найбільш відомий теософ — О. Блаватська, уродженка України, яка розробила свою езотеричну систему, що претендує на універсальну релігію. є синтезом буддизму, ламаїзму, каббали і має на меті розкрити тотожність таємного змісту всіх релігійних символів.

Антропософія — вчення, яке на місце Бога ставить людину. Має багато спільного з теософією. Вважається, що істини є містичним, утаємниченим процесом, а тому доступне лише посвяченим людям. Ціль антропософії — людина як елемент космічної еволюції, що функціонує завдяки діянню Ісуса Христа, який розглядається лише моментом цієї еволюції. Завдяки кармінним перевтіленням людина долучається до абсолютного буття, що виявляється в її надприродних властивостях.

Спіритизм (лат. spiritus — душа, дух) — містично-ідеалістична течія, яка ґрунтується на вірі в існування потойбічного світу духів і можливість спілкування з ними за допомогою спеціальних ритуалів.

Як містичне вчення спіритизм сформувався у XIV ст. в США, поширившись згодом в Європі. Джерелом спіритизму вважаються давні демонічні вірування, а суть полягає у так званому *спілкуванні людини з духами*, що відбувається за допомогою медіумів — осіб, які, увійшовши в спеціальний стан (транс), є посередниками в цьому спілкуванні. Як доказ реальності спіритизму використовують зрушення з місця та падіння предметів, виникнення незвичних звуків, сяння тощо.

Нові культу часто приваблюють людей із високим інтелектуальним рівнем, які розмірковують над проблемами сенсу життя. Але якщо традиційні релігії всіляко оберігають свою унікальність, турбуючись про збереження власних змісту і форми, то нетрадиційні релігії спираються на містичний досвід у злитті з Абсолютом, байдужі до догматичних доказів істинності своєї релігійної системи, визнають істинність усіх релігій, існування та месіанську роль усіх пророків, відкриті для нових ідей і вчень. Проте свого Месію вважають найбільш адекватним для певної епохи. Його вважають Божим Посланцем, йому поклоняються, часто створюють навіть культ учителя (гуру), до якого ставляться як до божества. Уявлення про Бога неперсоніфіковані, і трактуються як *Абсолютний розум, Духовна сутність, Об'єктивний закон*.

Більшість новітніх релігійних течій мають низку спільних характеристик:

1) уявлення про засновника релігійної громади як людини, що містичним способом набула істину, яка може передаватись її послідовникам та гарантувати їм порятунок від всесвітнього зла;

2) віровчення, які побудовані на надмірній критиці попередніх релігійних систем, насамперед світових, що вважаються помилковими і неістинними;

3) представники неокультів вірять у безперечну перемогу нової істини, яка пов'язана з харизматичними рисами та діяльністю їхнього лідера;

4) майже всі неокультути в основі мають колективістський характер, тому їх лідери для керівництва поведінкою своїх послідовників використовують спеціальні знання з психології комунікації;

5) частина adeptів неокультів є фанатично налаштованими людьми зі схильністю до підвищеної конфліктності з представниками інших релігійних напрямів або з невіруючими.

Неоднозначні, часто суперечливі характеристики проявів новітніх релігійних течій змушують уникати однобічно критичних висновків і передчасних негативних оцінок. Новітні релігійні течії потребують подальшого комплексного дослідження з боку релігієзнавців, істориків, юристів, психологів і та ін. з метою активної соціальної роботи, спрямованої на зменшення негативних явищ, які можливі в процесі їх суперечливого становлення і розвитку.

9.2. Проблема класифікації новітніх релігій

Сучасні релігії є доволі неоднорідним явищем за походженням, характером і формами діяльності та організації, і тому на сьогодні існує безліч схем їх класифікації. На наш погляд, найвдалішими є ті, в основу яких покладено *принцип генетичного походження* (тобто релігійних традицій).

У такому контексті все різноманіття новітніх релігійних течій і містичних груп можна умовно поділити на сім груп.

1. Нехристиянські течії, вірування на загальнохристиянській основі. Представлені релігійними організаціями, сформованими в лоні традиційного християнства, які намагаються пристосувати його до мінливих особливостей часу. Більшість з них сформувались у 1990-ті роки. Це *Церква воскресаючої Богородиці, Міжнародна християнська місія, Християнська місія «Еммануїл», Армія Спасіння, Новоапостольська церква, Церква Повного Євангелія, Нове життя, Хвала і поклоніння, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів — мормони, Церква Ісуса Христа* та ін.

Вони спираються на Біблію як головне джерело віросповідання і на особу Ісуса Христа як центральну фігуру релігійних доктрин, критикують ортодоксальне християнство за відхід від первісних традицій, оголошують свою церкву, секту винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським щодо спасіння Христової віри. Досконале знання Святого Письма вони поєднують із вільним інтерпретуванням, а визнання Ісуса Христа межує з визнанням керівника церкви пророком, посланцем Бога.

Неохристиянство від традиційного християнства відрізняється відмінностями в тлумаченні Символів віри — Трійці, Ісуса Христа, сутності Святого Духа, розуміння пекла і раю тощо.

2. Орієнталістські (східні) релігії. Належать такі організації, в основі яких лежать східні релігії, представлені *неоіндуїзмом*, течіями буддизму, поодинокими релігійними організаціями японської, китайської та корейської орієнтації. Орієнталістські релігії репрезентовані *Міжнародним товариством свідомості Крішні* (рух «Харе Крішна»), *Міжнародним товариством «Всесвітня чиста релігія»*, *Товариством ведичної культури*, *Послідовниками Шрі Сатї Саї Баби*, *Центром Шрі Чінмоя*, *Ошо-центром*, *Агні-Йогою*, *Товариством трансцендентальної медитації* та ін.

Спільною для них є модель їхньої сучасної містичної інтерпретації з метою активізації в людині Божої сутності. Загалом до цієї групи належать релігійно-філософські школи, в основі яких так чи так лежать учення про сансару, карму, нирвану, дхарму тощо. Головною особливістю їх віровчення є те, що східні ортодоксальні догмати відходять на другий план, а на перше місце висувається модель індивідуального порятунку, знання індивідуальної істини, роль і значення харизматичного лідера як наставника в громаді орієнталістського спрямування.

3. Неоязичництво. Представлене сукупністю течій і рухів, які з'явилися внаслідок намагань відродити дохристиянські вірування та обрядовість. Це *РУНВіра* (*Рідна Українська Національна віра*), *Рідна віра*, *Собор Рідної Віри*, *ладовірство*, *вогнепоклонники*, *орантійці* та ін. Переважно діють в Україні та за її межами, де компактно проживають етнічні українці. Одні релігійні угруповання організаційно оформлені, мають певну структуру, інші обмежилися лише обґрунтуванням свого вчення — специфічного язичницького бачення світу.

Характеризуються насамперед політеїзмом і відродженням пантеїстичних традицій, хоча деякі на основі повної модернізації язичництва сповідують монотеїзм — *вшанування Дажбога*.

Послідовників неоязичництва, до яких належать переважно представники національно зорієнтованої інтелігенції, об'єднує прагнення відродити етнічну самоідентифікацію, природжену духовність через критичне ставлення до світових релігій.

Сучасне відродження язичництва підтверджує, що прадавня віра не була абсолютно втрачена з прийняттям християнства, а асимілювалася з ним.

4. Синтетичні релігії (штучно створені). До цієї групи належать віровчення, в основі яких — догмати, культу світових релігій (християнства, буддизму, ісламу). У своїх віруваннях наслідувачі цих релігій спираються на поєднання елементів різних традиційних віровчень, створюючи власні симбіотичні вчення, системи обрядових дійств, церковні організації, претендуючи на статус надрелігій. Тут розвинуті культ лідера, поза критичний авторитет власних віросповідальних джерел, яскраво виражена ідея богообраності їх послідовників. роголошують своє віровчення універсальною релігією для всіх людей.

До синтетичних релігій належать *Біле братство*, *Церква об'єднання* (*Церква уніфікації*), *Всесвітня віра Бахаї* (*бахайзм*), *АУМ Синрікьо* та ін.

5. Сайєнтологічні рухи. Сайєнтологічні (від англ. *science* — наука, науковий). Цю групу представляють нетрадиційні релігійні рухи, в яких орієнтація на досягнення науки і техніки поєднуються із вульгаризованим психоаналізом і фантастикою, з різноманітними спробами поєднати науку і релігію.

До таких вчень належить *Церква сайєнтології*, *Діанетика* — *Фонд Хаббарда* (*наукологія*), *Наука Розуму* (релігійна наука), *Християнська наука*, різноманітні космічні релігії, *система Порфірія Іванова*. Вони орієнтують своїх послідовників на необхідність встановлення зв'язку з трансцендентним (космосом, світовим розумом та ін.).

6. Езотеричні об'єднання. Це різноманітні теософські, антропософські вчення. Охоплюють різні течії, які, увібравши в себе езотеричні традиції (грец. *esotrikos* — таємний, внутрішній) різних епох і народів, доробки сучасних езотериків, сформували віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магичні засоби спілкування з ним, підпорядкування його власним інтересам. Більшість течій цього напрямку виникли на межі

XIX — XX ст. як опозиція до традиційних східних релігій. Засновники таких об'єднань стверджують, що тільки вони дають надзвичайно глибокі, приховані від непосвячених позитивні знання про світ. Представлені насамперед езотеричними традиціями різних епох у поєднанні із сучасною містикою. Головна мета езотеричних об'єднань — створення власних моделей поєднання особи з надприродним світом. Почасті езотеричні віровчення об'єднані з сайєнтологічними ідеями.

До езотеричних учень належать *Братство Грааля (Натурфілософський Союз послідовників Грааля)*, учення *Гюрджієва*, *Олени Блаватської*, подружжя *Реріхів* та ін.

7. Сатанізм. Об'єднує течії, в основі яких лежить обоження та абсолютизація сил зла, поклоніння сатані, дияволу, Люциферу. Сатанинські культури зазвичай проникнуті індивідуалізмом, прагматизмом, культом насильства та агресії. Сатанізм не можна вважати модерновим явищем, оскільки він був відомий давно. Як культ прийшов з Персії, Вавилону, Месопотамії, набув особливого поширення в Європі у середньовіччі.

Сучасний сатанізм — це різновид напіврелігійного руху, заснованого Е. Кроуді на початку XX ст. і відновленого у 1960-ті роки в Америці. За світоглядною суттю, типом об'єднання, формами діяльності сатаністи різноманітні: найвідоміша група — *родина Менсона*, найбільш організована — *Церква Сатани Е. Лавей* (США).

9.3. Неорелігії в Україні

Поява і поширення неорелігій в Україні — це частина світового релігійного процесу. Тому природно, що вітчизняні новітні релігійні віяння успадкували риси, притаманні НРТ у будь-якій країні: *безденомінаційність*, *універсалізм*, *поліконфесійність*, *синкретизм*, *мобільність*, *денаціоналізаційність* (за винятком неоязичництва), орієнтація на *спільний містичний досвід*, *відкритість* для послідовників різних релігій і релігійно-філософських систем тощо.

Серед чинників і певних особливостей процесу модерного релігієтворення у нашій державі можна виділити соціально-економічну та політичну нестабільність українського суспільства, що постійно провокує відчуття непевності, соціальної і духовної незахищеності.

У свідомість українців закралася невизначеність, навіть індиферентизм, як наслідок краху комуністичної ідеології або ж відсепарованості значної кількості населення від автотонної духовної традиції. В умовах девальвації цінностей тоталітарного режиму, зокрема, декретованого світоглядного монізму, духовний та ідеологічний вакуум тривалий час нічим не заповнювався. Духовна денаціоналізація значного масиву населення України в умовах соціалістичного панування призвела до значної втрати національних традицій, рідної, батьківської віри, потреби зберігати зв'язки між поколіннями через духовну традицію. Крім того, за комуністичних часів традиційні церкви втратили свій авторитет в очах народу, оскільки були водночас елементом офіційного політичного істеблішменту та об'єктом атеїзації. Внаслідок цілеспрямованої атеїзації суспільства значення релігії та церкви було неабияк підірване.

Серед причин легкого проникнення і сприйняття в Україні новітніх релігій чи не найвагомішою є *специфіка вітчизняного менталітету*, що через географічне положення України (її межовий стан між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю) був відкритий для різних впливів. Як результат — в українців історично сформувався певний плюралізм світогляду, терпиме ставлення до інакомислення, що, як правило, збігається з орієнтаціями новітніх релігій. Українець поступово долучає до своєї християнської традиції дещо зі східного типу мислення (ідеї реінкарнації, концепцію карми тощо). У сучасному релігійному житті ідеї поєднання Сходу й Заходу через синтез усіх релігій дістали підтримку не лише в неорелігійних настроях, а й трансформувалися у «релігійних традиціоналістів» у бажання здолати розірваність християнства на три православні церкви, що вороже настроєні між собою (Українська Православна церква Московського Патріархату, Українська Православна Київського Патріархату і Українська Автокефальна Православна церква), на греко-католиків, католиків, численні напрями протестантського руху. За міжконфесійних конфліктів, коли через політизованість втрачаються ознаки власне релігійної духовності суб'єктів конфлікту, синкретизм і універсальність неорелігій виконують в очах їхніх послідовників та симпатиків миротворчу функцію.

Серед новітніх релігійних течій набувають поширення *громади неохристиянських рухів* (*Церква Повного Євангелія*, *Церква Христа*, *Новоапостольська церква*, *Церква Останнього Завіту* та ін.), *релігії орієнталістського напрямку* (*Товариство Свідомості Крішні*, *буддисти*, *Шрі Ауробіндо*, *сахаджи-йога* тощо), різні езотеричні, сайєнтологічні та інші рухи (*Реріховське товариство*, *послідовники Олени Блаватської*, *Олеся Бердника*, *віра Бахаї*, *діанетика*

— *Фонд Хаббарда* та ін.). Започаткували свою діяльність і неоязичники: *рідновіра, РУНВіра, Великий Вогонь* тощо.

В українському поліконфесійному середовищі частка нових релігійних течій і рухів незначна — приблизно 3,5 %, а кількість послідовників коливається у межах 0,2 — 0,5 % загальної кількості населення. При цьому кількість НРТ дуже повільно, але постійно збільшується.

Є специфічні закономірності в географії поширення нових течій, яка кардинально відрізняється від поширення традиційних конфесій. Захід, найрелігійніший регіон України, де розміщено більше половини всіх релігійних громад, найменше відчуває на собі вплив новітніх рухів. Південні та східні області України, місто Київ нині є районами найінтенсивнішого їх поширення.

Неорелігії з'явилися як міський феномен. Новітня релігійність зберігає цю характеристику й понині.

Сучасний неовіруючий відрізняється від традиційно віруючого за специфічним соціально-демографічним портретом носіїв новітньої релігійності. В нових течіях більше половини їх членів (51 %) становлять молоді люди віком від 20 до 29 років, значною є й середня вікова група (від 30 до 49 років) — 40 %. Як бачимо, переважна більшість членів новітніх громад у віковому сенсі є соціально найактивнішою частиною українського населення. Саме цей віковий прошарок суспільства працює, створює матеріальні та духовні цінності, а отже, тісно контактує з соціумом.

Рівень освіченості неовіруючих достатньо високий: з вищою та незакінченою вищою освітою серед них 54 — 54,5 %.

Неовіруючі посідають відносно привілейовані місця в соціумі, виконуючи функції ідеологів, проповідників, духовників, оскільки серед них багато представників інтелігенції (педагоги, науковці, лікарі, інженери, художники та ін.) та студенти. Найменшим є прошарок робітників, службовців, працівників сільського господарства.

На відміну від західних країн, в яких новітні релігійні рухи поставали певною альтернативою існуючим традиційним релігіям, на наших теренах вони виникали як рухи протесту, і не стільки спочатку протесту релігійного, скільки загальносвітоглядного та ідеологічного. Іноді ці рухи мали дисидентське забарвлення, і лише з часом перетворюючись з рухів «проти» на рухи «за». Відбувалася позитивація змісту їх діяльності, настроїв. В цілому ж неорухи запропонували конструктивні, хоч і специфічні, способи подолання кризових станів людини, сім'ї, суспільства.

В Україні неорелігійні рухи поповнювалися переважно за рахунок невіруючих, а іноді й колишніх атеїстів, тобто тих, хто не мав попереднього релігійного досвіду.

Поява новітніх релігійних течій на теренах України викликана низкою специфічних специфічних обставин.

По-перше, Україна подолала культурну замкненість і ввійшла до нового світового релігійного простору, а звідси — об'єктивна поява на її території нових релігійних систем.

По-друге, В Україні існують гострі соціально-економічні та політичні суперечності, які різко збільшили соціально-психологічні мотиви сприйняття віровчення і культу новітніх релігійних течій.

По-третє, зазнала краху діалектико-матеріалістична свідомість людей, що загалом зумовило пошук нових сталих світоглядних систем, зокрема й серед новітніх релігійних конструкцій. В умовах національного відродження України склалися умови для розвитку новітніх релігійних течій, які безперешкодно приходили ззовні з огляду на те, що в Україні існують давні традиції віротерпимості, що й стало ще однією позитивною умовою їх появи і розвитку.

Цікавим явищем сучасного релігійного життя в Україні можна вважати відродження **дохристиянських релігій, язичницьких світоглядних комплексів**, серед яких *громади послідовників вчителів і пророків Володимира Шаяна, Лева Силенна* та ін.

РУНВІРА (РІДНА УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ВІРА). В основі цього релігійного руху лежать спроби віросповідного та обрядового оформлення язичницьких вірувань та уявлень наших предків, тобто слов'ян. Звісно ці уявлення були переосмислені та адаптовані до вимог сучасності. Від початку цей рух пов'язували з *Українською національною ідеєю* і вимогою знайти *витоки Української духовності*. Нині центр знаходиться в Онтарію (Канада). Головною структурною одиницею є управа, **Об'єднання українці рідної віри** (ОУР). Цей центр видає щоквартальне «Українське відродження» і «Твори трьох пророків». Пророками в ОУР вважають В. Шаяна, Т. Шевченка, І. Франка, будучи переконаними в пророчості їх творів, оскільки в них можна знайти ідеї української національної віри.

Ідея **РУНВіри** набуває поширення завдяки не ОУР, а течії рідновіри, яку очолив *Лев Силенко* (1921 — 2008), американець українського походження. Він вважається посланцем Бога, учителем і пророком, який, реформуючи політеїстичну дохристиянську віру, запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ, стверджуючи, що Бог явлений українцям під ім'ям Дажбога — це свідомість світу, вічна енергія несвідомого і свідомого буття, свята правда.

Ідея українського неоязичництва набула особливої поширеності завдяки духовній течії рідновірів і сформувалася ніби під крилом РУН Віри, однак зараз претендує на самостійний статус.

Поступово ця течія в 1960-х роках оформляється, і саме на ці роки припадає створення *Об'єднання синів та дочок України*. Перша громада була зареєстрована 1966 р. в Чикаго, соборний храм цієї громади знаходиться в США.

Зараз **центр ОСИДІВ** в Оріані, де розташована культова споруда святині Матері-України (поблизу Нью-Йорка). Керівництво здійснюється соборними засіданнями.

Священна книга РУНВірівців — *Мага Віра* (1979), що в перекладі з санскриту означає «Могутня Віра». Автор Лев Силенко. Видання покликане реформувати давню політеїстичну віру русів в монотеїстичну релігію сучасного зразка. Ідеї Мага-Віри спрямовані на національне та духовне відродження України.

Віровчення: визнають єдиного бога *Дажбога*, він постає як світло, не знищена енергія, початок духовної та тілесної субстанції народу українського. Члени громади не визнають зображення Дажбога, оскільки він — і Святий Дух, і Воля, і Правда, і Любов, і Милосердя. Існуючий світ не створений Дажбогом, а існує й існуватиме вічно, завдяки якостям Дажбога. В основу світів покладено *три суті*: *ЯВ* (світ видимий), *НАВ* (світ духовний), *ПРАВ* (закони природи, звичаї). Це три основи світу, зображені у вигляді тризуба, обрамленого Сонцем, а *тризуб* — це суто язичницький символ.

Кінця світу не має, немає і смерті, смерть окремої людини сприймається як невід'ємний елемент *вічного колеса життя*, смерть як умова вічного руху життя і умова народження нової людини.

Рідна Віра. Як самостійний напрям в українському неоязичництві започаткована у 1934 р. Ідея повернення до віри предків з'являється з появою робіт професора *Володимира Шаяна*. Це відомий український філолог і санскритолог, в свій час закінчив Львівський університет. Саме Володимир Шаян запропонував ідею повернення до віри предків, до батьківської традиції, до коренів української духовності. У його творах були закладені основи РУН Віри. В. Шаян написав програмний документ РУН Віри під назвою *Віра предків наших* (1934), опублікований у Канаді 1987 р.

Осередком Рідної Віри українців має стати *Орден Бога Сонця*, головним лицарем якого вважається сам В. Шаян. Максимально зберігаючи давню українську обрядовість, Рідна Віра спрямовує своє вчення на вдосконалення людської особистості, піднесення її національної самосвідомості.

Характерним для *рідновірів* є своєрідне сприйняття ікон, в яких вони вбачають нагадування про українських прабатьків У храмах рідновірів є зображення *Тата Оря* і *Матері Леля*.

Обов'язковими для послідовників ВУН Віри є *17 заповідей*. Фактично це уособлення загальнолюдських цінностей: любити рідних своїх, жити для добра Вітчизни, любити ворогів народу свого.

Культ. Це обряди, пов'язані з сонячним культом (перший вихід у поле, закликання весни), з культом природи — свято першої борозни, жайворонків, культ землі і предків.

Основу духовного самовдосконалення рідновірів становлять *Свягоси* (священні години самопізнання).

Інститут священства відсутній, але є своєрідна ієрархія: на чолі — *учитель*, він же і пророк, далі — *провідники*. Люди які очолюють рух, вважаються *ржисами* (*ріштелі життя та смерті*) — це найвищий ступінь духовного та тілесного самовдосконалення.

У Києві популярністю користується громада *РУНВіри ДАЖБОГА*, її очолює *Б. Островський*, є ще громада українських язичників *РІДНОВірів ПРАВОСЛАВ'Я*. Назва походить від *ПРАВ* — божий закон, *СЛАВЛЕННЯ*.

ЛАДОВіра. Це неоязичницька течія, ідейно оформлена у працях *О. Шокала* та *Ю. Шилова*. Акцентують увагу на тому, що Україна — колыска цивілізації. Суть вчення становить концепція українського світу як духовно-природної, духовної та геоетнічної цілісності. *Ладівство* — політеїстично-монотеїстична релігія, в якій разом з вірою у *Всеєдиного Духа*

Світла — *Оря* — існує віра в інших богів і богинь, які іманентні світу. Засобом гармонізації людського життя з ритмами космічної енергії тут виступають спеціальні обряди. Небесним і земним тотемом — першопредком України, за ладовірою, є *жуврель* і *явір*. Організаційно ладовіри в Україні не об'єднані, частина з них незалежні, інші відвідують неоязичницькі громади.

Собор Рідної Віри. Неорелігія виникла 1994 р. на Вінниччині. Ідейними попередниками вони визнають *В. Шаяна, М. Шкавритка, Л. Силенка, С. Кокряцького*. Їх праці, взаємодоповнюючи одна одну, утворюють цілісне вчення і складають основу вчення Собору рідної віри. Серцем України визнають Поділля.

У середні липня 2003 р. в урочищі Дубище, що на Дніпрі під Києвом, відбулося *родове слов'янське віче* — нарада представників язичницького руху слов'янських країн, куди з'їхались всі язичники України, Росії, Білорусії, Польщі, Болгарії. Домовились про створення *родової етики*, якої дотримувалися б всі неоязичники слов'янських країн, і були запроваджені заходи з утвердження здорового способу життя.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягають особливості новітніх релігійних культів?
2. В яких відносинах знаходяться традиційні та нетрадиційні релігії?
3. Як класифікують сучасні неорелігії?
4. У чому полягають соціальні причини виникнення неокультів.
5. Проаналізуйте характерні риси новітніх релігійних течій.
6. Охарактеризуйте діяльність езотеричних об'єднань.
7. Які нехристиянські течії та вірування на загальнохристиянській основі ви знаєте?
8. Охарактеризуйте нові релігійні течії та рухи на теренах сучасної України.
9. Проаналізуйте особливості неоязичництва в Україні та за її межами.
10. Як, на вашу думку, повинні реагувати держава та суспільство на прояви деструктивних культів?

Теми рефератів

1. Причини виникнення новітніх релігійних течій.
2. Особливості функціонування новітніх релігій у сучасному світі.
3. Сучасні тенденції та особливості розвитку неохристиянських рухів.
4. Особливості релігійної свідомості тоталітарних сект.
5. Сучасний сатанізм.
6. Книга Р. Хаббарда «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я».
7. Неоязичництво в Україні.
8. Діяльність неохристиянських організацій в Україні.
9. Нетрадиційні культу та їх поширення в Україні.

Література

1. *Арестов В.М., Мудрик І.О.* Нетрадиційні релігії: суть і спрямування. — К., 1990.
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закони України // Закон України. К., 1996 — Т. 1.
3. Гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті. — К., 2004.
4. *Докаш В.І.* Загальне релігієзнавство: навч. посіб. для студентів ВНЗ. — Чернівці: Наші книги, 2012.
5. Законодавство України про релігію і церкву. — Суми, 2008.
6. *Калінін Ю.А., Харьковщук Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2002.
7. *Кислюк К.В., Кучер О.М.* Релігієзнавство: Навчальний посібник. — К., 2004.
8. *Кондратьєв А.І.* Сучасне релігієзнавство. — К., 2011.
9. *Митрохин Л.Н.* Религии «нового века». — М., 1985.
10. Свобода віровизначення. Церква і держава в Україні. — К., 1994.
11. *Лев Силенко.* Мага Віра. — 1979.

12. *Лубський В.І., Теремко В.І. Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.
13. *Основи релігієзнавства: підручник.* — Чернівці, 2010.
14. *Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича; Нац. акад. наук України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України.* — К., 2012.
15. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
16. *Присухін С.І.* Релігієзнавство: хрестоматія: Навч.-метод. посібник. — К.: КНЕУ, 2010.
17. *Релігієзнавство: Підручник / В. І. Лубський.* — 2-ге вид., доп. — К.: Академвидав, 2008.
18. *Гнот С.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — Л., 2011.
19. *Релігієзнавство: Навч. посібник / В. І. Смоленський.* — Кам'янець-Подільський, 2011.
20. *Чекер Р.О.* Релігія — основа буття: Навч. посібник. — К., 2008.
21. *Филипович Л.О.* Новітні релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). — К., 2000.
22. *Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985-1999.* — К., 2000.
23. *Яроцький П.Л.* Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). — К.: Кондор, 2013.

Тема 10. ОСНОВИ СВОБОДИ СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ

- 10.1. Принципи свободи совісті і толерантність.
- 10.2. Правові аспекти свободи совісті та релігії в Україні.
- 10.3. Проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні.
- 10.4. Економічна діяльність і релігія.

Мета: розглянути основні принципи свободи совісті та правові засади релігійного життя в Україні; ознайомити студентів із проблемами розвитку державно-церковних відносин в Україні; проаналізувати взаємодії економічної діяльності та релігії, сформулювати професійні вміння і практичні навички, розвивати самостійне мислення.

Вивчаючи тему, ви маєте **знати**:

- основні принципи свободи совісті;
- основні правові документи, що регламентують свободу совісті та релігії в Україні;
- вплив релігій на економіку країн;
- зміст та основні напрями сучасного діалогу між державою та церквою в Україні;

уміти:

- орієнтуватися в правових засадах релігійного життя в Україні;
- аналізувати проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні.
- набуття навичок до адекватної і неупередженої поведінки у ситуаціях світоглядного вибору та вирішенні питань пов'язаних з релігією;
- бути здатним до ведення ефективного бізнесу з урахуванням релігійних особливостей суб'єктів комерційної діяльності.

10.1. Принципи свободи совісті і толерантність

Як одна з найважливіших і невід'ємних свобод, загальнолюдська соціальна і духовна цінність свобода совісті є конкретним виявом свободи людини в суспільстві, важливим етичним і правовим принципом.

Свобода совісті — природне право на умови, за яких можливе вільне самовизначення особистості у світоглядній сфері буття, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація. В релігієзнавстві – це право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи або дотримуватися атеїстичного світогляду.

Совість — усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, здатність особистості формулювати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їхнього повного виконання, здійснювати моральний самоконтроль і самооцінку своїх думок і вчинків.

Свобода совісті як категорія соціально-філософського ряду в релігієзнавстві постає як одна з найважливіших і синтезуючих категорій. Свою сутність свобода совісті розкриває через поняття «терпимість», «віротерпимість», «релігійна свобода», «свобода віросповідань», «свобода церкви», «свобода думки». Це вихідні поняття свободи совісті. Без їх осмислення неможливо розкрити релігієзнавчу сутність свободи совісті, адже ці поняття — історичний етап на шляху зародження філософського та політико-правового поняття свободи совісті.

Часто свободу совісті розуміють як свободу віросповідання, свободу релігії. Ці поняття розглядаються як тотожні. Такий підхід виключає з її змісту свободу на вільну думку про релігію, свободу від релігії, право на її заперечення. Свобода релігії — це, за суттю, свобода релігійної совісті.

Свобода совісті — поняття багатоаспектне і передбачає можливість вільного, за велінням власної совісті, без якихось зовнішніх спонук вибору світоглядних орієнтацій і насамперед — вибору релігійності чи нерелігійності.

Свобода релігії передбачає свободу мати релігію, вільно її сповідувати і водночас відправляти релігійні культи, поширювати релігійні переконання, виховувати в них своїх дітей. Проте свобода релігії не тотожна свободі віровизнань. У радянські часи, незважаючи на значні обмеження, свобода знаходилась поза законом, і тому відсутньою була можливість вільного вибору віровизнань, а отже, і можливість вільної зміни своєї конфесійності, свободи віросповідань.

Свобода віровизнань, або конфесійна належність, — це право людини на безперешкодний, відповідний її власній совісті вибір на сповідання будь-якої релігії та дотримання її обрядів і культових дій.

Свобода совісті передбачає право сповідувати будь-яку релігію одноособово чи разом зі своїми одновірцями. Останнє передбачає свободу об'єднань віруючих, тобто утворення релігійних організацій, свободу церкви.

Будь-яка релігійна система включає як складовий елемент релігійну діяльність — культову і позакультову. З цих причин релігія не матиме повної свободи власного буття без права на свободу релігійної діяльності.

Свобода совісті — це атрибут особистості, а отже, її прийняття суспільством — це визнання цінності та духовного суверенітету останньої. Але якщо у філософському аспекті свобода совісті включає внутрішню здатність особистості вільно самовизначатися в світоглядних, приймати релігію і діяти за її настановами і нормами, то в правовому аспекті її характеризує сукупність тих юридичних норм, що встановлюють межі і можливості практичної реалізації особистістю свого права на свободу совісті. Можна сказати дещо по-іншому. Право регулює не процес світоглядного вибору особистості, вибору неї релігії, а лише ті дії, вчинки і поведінку, які з цього вибору витікають, тобто зовнішні форми вияву релігійності.

Формування головних засад свободи совісті закорінене у багатовіковій боротьбі за право вільно мислити і діяти, у реальній практиці вільнодумства.

Релігієзнавчий аспект свободи совісті передбачає право знання особистістю особливостей великого різноманіття релігій і вибору однієї з них як своєї. Якщо для богослова є лише одна істинна релігія — його власна, а решта — ересі, то релігієзнавство прагне дати об'єктивні, повні, незаангажовані та неупереджені знання про всі конфесії, цим самим ставлячи їх в один ряд перед особистістю, яка вибирає для себе одну з віровчень.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що **свобода совісті** — це можливість людини діяти за своїми переконаннями, уявленнями про добро і зло, моральне й аморальне, за умови, що вони не суперечать загальнолюдським моральним засадам, які панують у тому чи тому суспільстві. Свобода совісті не звільняє особу від відповідальності за недотримання моральних норм суспільства, порушення норм демократичного співжиття.

Дотримання принципу свободи совісті означає визначення необхідності встановлення в міжособистісних стосунках і відносинах із владою принципу толерантності, терпимості.

Терпимість (толерантність) — це і вияв поваги, і зваженого підходу до альтернативних світоглядів, переконань, настанов, ідей, думок і результат байдужості до них та їх носіїв. Терпимість не є байдужістю. Терпимість має характер відкритості. Толерантна віруюча людина не прагне привести всі уявлення, погляди та ідеї релігійної віри до спільного знаменника, поважаючи вибір совісті іншого «я».

Проблема толерантності тісно пов'язана зі свободою совісті і є фундаментальною умовою утвердження ненасильства в справі релігійної віри. Захист власного вибору, самовизначення суверенітету в релігійній сфері вимагає від особи поваги до вибору релігійних цінностей іншими людьми.

Толерантність сприяє свободі вияву вільної совісті індивіда, вона є не тільки умовою проголошення права на свободу релігійного самовизначення, вибору певних світоглядних орієнтацій, а й своєрідним механізмом його реалізації на практиці.

Оскільки толерантність є морально-етичним принципом поведінки та взаємовідносин різних соціальних суб'єктів — церков, конфесій, віруючих, то це передбачає їх взаємоповагу, свідому відмову від насильства та агресії, приниження гідності.

Толерантність притаманна українцям. Характер українців формувался під впливом багатьох чинників. Візантійські історики засвідчують, що наші предки ще у VII — X ст. характеризувались наполегливістю, згуртованістю, почуттям солідарності, товариської взаємоповаги, вони понад усе цінували свободу і нікому не дозволяли нав'язувати рабство, підкорити себе духовно. Любов до свободи робила праукраїнців терпимими, змушувала поважати почуття людської гідності навіть у рабів. Князь Святослав не переслідував християн. Християнські общини в Київській державі діяли вільно, нарівні з державною релігією, якою тоді було язичництво.

Толерантність має кілька визначальних принципів, які затверджені міжнародним співтовариством, зокрема ЮНЕСКО. Назвемо їх.

По-перше, визнання рівності, суверенності, свободи релігії та переконань суб'єктом комунікації. Інтерес однієї віруючої людини закінчується там, де розпочинається інтерес іншої віруючої людини. Важливим є міжнародно визнаний принцип *«усі різні — усі рівні»*.

По-друге, визнання права суб'єктів комунікації на власне розуміння істини, власну позицію в житті, світоглядні та моральні орієнтації та цінності. При цьому їх культурна, моральна, естетична, релігійна своєрідність розглядається як гідність особи. Визнається плюралізм як цінність.

По-третє, безумовна відмова від монополії на істину, відкритість і повага до протилежної позиції, погляду, істини, іншої системи знань. Річ у тім, що претензія на винятковість володіння істиною в релігійному контексті призводить до релігійної нетерпимості на рівні особи й до етноконфесійних конфліктів — на рівні суспільних відносин.

Проблема толерантності у сфері міжконфесійних відносин набула сьогодні особливої гостроти. Терпимість постає як головний принцип, умова, чинник подолання міжконфесійних конфліктів, що існують у світі та є й в Україні.

Толерантність є орієнтиром оцінки культури міжконфесійних відносин. Певна річ, вона не вирішує всіх етноконфесійних проблем, але постає одним із гарантів непоширення нетерпимості і насильства, агресії між представниками різних релігійних конфесій.

10.2. Правові аспекти свободи совісті та релігії в Україні

Правові засади релігійного життя в Україні, державно-церковних відносин регламентовані Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації», прийнятий Верховною Радою в квітні 1991 р. і доповнений деякими змінами у наступні роки. Документ відповідає міжнародним правовим нормам свободи релігії і віровизнань.

Норми розділу 1 «Загальні положення» забезпечують здійснення особистих прав кожного на свободу совісті, захист прав і законних інтересів громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій та релігійних організацій перед державою та суспільством, подолання негативних наслідків колишньої державної політики щодо релігії та церкви; гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі та гуманізму, громадської злагоди та співпраці людей незалежно від їхнього світогляду чи віровизначення (ст. 1).

Закон визначає статус релігійних громад, релігійних управлінь і центрів, монастирів і братств, духовних навчальних закладів і не лише гарантує свободу совісті у всьому спектрі її складових, але й значно деталізує *положення про рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви*. Закон наголошує на *світськості державної освіти*, але надає право релігійним організаціям відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати свої навчальні заклади.

Держава бере на себе зобов'язання *поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій*, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Закон *розписує статус різних релігійних організацій* (громад, управлінь, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів) як *юридичних осіб* і розкриває принципи їх реєстрації державою або припинення їх діяльності.

Крім названих міжнародними документами причин для закриття, Закон України фіксує також «систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів», «спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права та майно державних, громадянських або релігійних організацій» (ст. 16).

Закон чітко *виписує майнове право релігійних спільнот, їх права і обов'язки, що пов'язані зі свободою віросповідання, правове забезпечення трудової діяльності в релігійних організаціях* та ін.

Високі стандарти в галузі прав людини і свободи совісті та релігій закріплено в *Конституції України*, прийнятій 28 червня 1996 р.

Згідно зі ст. 35 Конституції України «... кожен має право на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана як обов'язкова. Ніхто не може бути звільнений від виконання своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань».

Реалізація державно-церковної політики покладена на *Державний комітет України у справах релігій*.

Держава бере на себе зобов'язання поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Окремі положення, пов'язані зі свободою релігії і релігійної діяльності, є в інших українських правових документах, зокрема, це *Кодекс законів про працю України*, *Кодекс про шлюб та сім'ю України*, *Закон України про альтернативну (невійськову) службу*, *Закон України про освіту* та ін. Узагальнюючою фіксацією свободи релігійного життя в Україні є *ст. 35 Конституції України*.

Отже, в Україні свобода совісті є конституційним принципом і нормою державного права. З одного боку, секуляризовано державно-правові відносини (церква позбавлена можливості регулювати відносини в освітній, соціальній, трудовій сферах), а з другого — окремі сфери суспільного життя повністю перебувають у віданні держави. Законодавство чітко формулює права та обов'язки релігійних організацій, з урахуванням того, що релігія є особою справою, якщо відправлення культів не шкодить державі та суспільству.

10.3. Проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні

Від часу існування держави і церкви як соціальних інститутів між ними встановлювалися різноманітні взаємовідносини. Режим цих відносин регламентувався спеціальними конституційно-правовими нормами. За релігієзнавчою теорією, існують такі види чи стани правового статусу церкви в системі як демократичних, так і антидемократичних державно-правових режимів:

- 1) держави з офіційно узаконеною і фактично панівною церквою або державною церквою; такі державні режими інколи називають теократичними;
- 2) держави з конституційно визнаною традиційною релігією (конфесією) в суспільстві, яка посідає пріоритетне становище серед інших віросповідань;
- 3) держави з конституційно узаконеним відокремленням церкви (релігійних організацій) від держави і школи — від церкви.

Перший вид, або стан, *правового статусу церкви в державі* характеризується тим, що вона — *складова державного апарату*. Церкві як органу держави надано певні повноваження державно-владного характеру, виконує державно-політичні та адміністративно-правові функції в державі (юридичні повноваження у кримінально-правових, цивільних справах тощо). Політичний союз держави і церкви надавав їй узаконене право брати участь у політичному житті країни (представництво духовенства в державних органах, політичні церковні союзи тощо), встановлював обов'язкові релігійні церемонії під час проведення державних заходів (коронація монархів, релігійна клятва, присяга тощо).

У соціально-економічній сфері союз держави і церкви базується на спільних економічних інтересах, внаслідок чого церква на основі закону отримує від держави субсидії з капіталовкладень, землю у власність, звільнення від податків. У царині виховання та освіти встановлюється безперечне монопольне право церкви, релігійної ідеології.

Відомо, що такий правовий статус церкви в системі державно-правових режимів існував ще за часів середньовіччя. Прикладом цього може бути також статус Російської православної церкви в Російській імперії, коли релігія визначала характер суспільних і державних відносин, норми приватного життя.

Другий стан правового статусу церкви в державі характеризується *конституційно-правовим визнанням у суспільстві однієї традиційно існуючої релігії (конфесії)* серед інших. Відповідними правовими актами регламентується панівний стан як офіційної, так і інших конфесій. Найчастіше цей вид правового статусу церков у суспільстві обумовлений тим, що офіційно визнана традиційна релігія має великий вплив на більшу частину населення, історично пов'язана з формуванням національної держави, безпосередньо вплетена в етнічну культуру тощо.

Так, наприклад, у конституціях Греції, Норвегії, Болгарії, Грузії наголошується на офіційній, традиційній, релігії держави.

Третій стан правового статусу церкви в державі характеризується *відокремленням у цілому церкви (релігійних організацій) від держави*. Правовий режим відокремлення церкви від держави передбачає:

- 1) відсутність контролю і примусу з боку церкви щодо громадян держави;

2) невтручання держави у внутрішньоцерковні справи, канонічну культову діяльність, церковне самоуправління;

3) церква не виконує жодних державних функцій — соціально-політичних, адміністративно-правових (оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян тощо), не фінансується з державного бюджету;

4) церква не втручається в суверенне право держави, тобто верховенство, самостійність, повноту, неподільність влади у межах території країни, незалежність, рівноправність влади у зовнішніх відносинах. Таке невтручання виявляється у відсутності будь-яких правових форм союзу церкви і держави, представництва релігійних організацій в органах держави (окрім консультативно-допоміжного), права законодавчої ініціативи релігійних організацій (норми релігійних канонів не є джерелом права в законодавстві держави);

5) відсутність державно-правового контролю, примусу, іншого втручання у сферу ставлення громадян до релігії та їхню рівноправність у всіх галузях господарського, державного, соціально-політичного життя, незалежно від їхнього ставлення до релігії (незалежно від віросповідання);

6) правову регламентацію поза культової діяльності релігійних організацій в державі та контроль за дотриманням ними установлених державою законів;

7) охорону законочинної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих.

Власне, в цих основних нормах визначаються зміст і сутність режиму відокремлення церкви від держави як відповідної правової форми взаємовідносин держави та церкви, державних органів і релігійних організацій. Прикладами можуть слугувати США, Франція, Україна та інші постсоціалістичні країни.

Україна протягом своєї історії мала шість моделей державно-церковних відносин, у формуванні яких помітну роль відіграли історичні і національні традиції, співвідношення в країні політичних сил, реальний стан суб'єктів відносин — церкви і держави, зовнішні фактори.

Попередниками сучасної української моделі державно-церковних відносин були такі:

києво-руська (X — XIV ст.);

могилянська і козацька (XVII ст.);

синодальна (XVIII — початок XX ст.);

радянська (1918 — 1990 рр.)

Ознаки сучасної української моделі державно-церковних відносин такі:

- світський характер і демократизм держави;
- відокремлення церкви від держави і забезпечення їй повної свободи буття релігії і церкви, відвернення спроб політизації релігійного життя;
- світськість державної освіти;
- закріплення правового статусу релігійних організацій через визнання їх юридичною особою;
- рівність усіх релігійних організацій, віруючих і невіруючих;
- утвердження толерантності міжконфесійних і міжцерковних відносин;
- сприяння держави релігійним організаціям і їх соціально значимій діяльності, залученню до громадського життя.

10.4 Економічна діяльність та релігія

Релігія як світогляд та ідеологія є важливою складовою світової культури і, отже, не може стояти осторонь від певного трактування господарської і підприємницької діяльності людини, яку релігія за своєю традицією опікає, радіючи за її духовну чистоту.

Християнство і його зв'язки з господарською діяльністю. Щодо християнських сповідань, то тут існують православний, католицький і протестантський типи «економічної людини». Причому протестантський тип має низку різновидів: лютеранський, кальвіністський, квакерський, пуританський тощо.

Як писав свого часу *М. Вебер*, своїм народженням сучасний капіталізм зобов'язаний «духу християнського аскетизму» і в основі капіталістичного способу виробництва лежить не так прагнення одержати прибуток, як протестантські працьовитість і сумлінність. У своїй правоті німецький соціолог, який уже давно став класиком, остаточно переконався, відвідавши 1904 р. Сполучені Штати Америки. Відтоді Атлантику перетнуло чимало соціологів, політологів та економістів, і зазвичай вони доходили цілком інших висновків. Ні, звісно, спростовувати факт, що саме США — найбагатша країна світу і саме Америка вважається

найрелігійнішою з усіх розвинених держав, вони не збиралися. Але й створити діючу математичну модель, яка демонструвала б наявність або відсутність зв'язку між цими параметрами, їм не вдалося.

Будь-яка економічна діяльність повинна враховувати культурні та релігійні особливості регіону. Так, наприклад, здійснюючи торговельно-економічні операції з країнами Близького Сходу, треба враховувати особливості ісламу. Вважається, що Мухаммед заборонив давати гроші в борг, звідси — відмінності у веденні кредитно-банківських операціях в мусульманських країнах.

Ісламська концепція ставлення до закону вартості. Вибір господарювання демонструє фундаментальну рису ісламського шаріату, що є умовою формування обов'язку та відповідальності. Об'єктом вибору є приватна власність як основа, на якій ґрунтується вільний вибір у сфері економічної активності.

Індивід, як вважають ісламські модерністи, повинен володіти *трьома правилами підприємницької діяльності*: 1) правом споживання; 2) правом розпоряджатися власністю на власний розсуд; 3) правом вкладання її в підприємницькі структури з метою збільшення її обсягів.

За ісламською традицією, виділяють *два види прибутку*: від праці і від капіталу. Людина примножує своє багатство приватною працею або завдяки участі свого капіталу в праці іншого. З позицій мусульманських теологів, мудрий божественний законодавець дозволяє отримувати прибуток з капіталу. Виробничі відносини, вважають вони, повинні будуватися на такій основі: по-перше, оцінка живої праці та оцінка капіталу як накопиченої праці; по-друге, допускається спільна участь цих елементів виробництва в сільському господарстві. У цьому плані є законним (за шаріатом) як прибуток від праці, так і прибуток від вкладення в бізнес капіталу.

Проте ще й у наші дні серед мусульманських богословів точиться полеміка про припустимість чи гріховність створення в мусульманських країнах банківської системи. Цей спір пов'язаний з тим, що, з одного боку, існує заборона стягувати позичковий відсоток (*риб*), а з другого — заборона на знерухомлення капіталу. Шлях розв'язання цього конфлікту ще у 1899 р. вказав *муфтії Мухам Або* (Єгипет), який висловив думку, що банківські внески та стягування з них відсотків не є богохульним лихварством.

В іудаїзмі та ісламі заборонено вживати м'ясо свині. В Індії корова вважається священною твариною, тому в їжу не вживається її м'ясо, більшість індусів взагалі вегетаріанці. У багатьох східних релігіях велике значення надається принципу *ахімса* — заборона завдавати зло, вбивати будь-яку живу істоту.

М. Вебер так характеризував *релігійно-етичні типи ідеальної діяльності людини*, серед яких є як сумісні, так і несумісні з ринком:

- для іудея — це інтелектуал-книжник, який усі багатоманітні прояви життя, включаючи багатство як дар Божий, намагається зрозуміти через нескінченні смислові тлумачення Святого Письма;
- для конфуціанця — це бюрократ, який організовує світ;
- для індусіста — це маг, який упорядковує світ;
- для буддиста — монах-споглядач, який мандрує світом і жебракує;
- для мусульманина — це воїн, який підкоряє світ;
- для християнина — це ремісник, котрий завдяки «автономності» своєї праці забезпечує певну автономію власної особи.

Буддизм і його зв'язки з господарською діяльністю. Буддійська економіка ґрунтується на просторі і відсутності будь-якого примусу. Для європейського бізнесмена буддійський спосіб життя здається дивом через дивовижну раціональність, що забезпечує певну автономію власної особи. Його моделі — це винятково малі витрати і задовільні результати.

Головним для буддизму є не вибір між економічним зростанням і традиційною стагнацією бізнесу, а *вибір* своєрідного *середнього шляху, проміжної економіки* між матеріальною забезпеченістю та традиційною духовністю. Буддистам здається вкрай неекономічним і нерациональним складний покрій європейського одягу, вишуканий інтер'єр у сучасних квартирах, витончений кухонний посуд, столове приладдя та багато іншого в європейському способі життя.

В основі буддійської економіки, як і в основі проміжної, спрощеної технології, лежить виробництво товарів із місцевих матеріалів і для місцевого споживання. Безрозсудна експлуатація природних багатств, вважають буддисти, є актом насильства над природою, яке веде до насильства над людьми, тобто *буддійська економіка максимально екологічна*.

У ряді сект буддизму, як, наприклад, в японській секті «Сенсю», що названа буддійським протестантизмом, догматичний бік релігії відійшов на другий план, а на перший виступило приземлення реформ цієї найстародавнішої релігії. У такому вигляді вона стає ближче до селянства і нижчих прошарків військових. Інші різновиди буддизму (*хоккесю, ніссінсю*) поширені серед ремісників і крамарів. Однак найвище соціальне становище в буддійському суспільстві посідає не бізнесмен, а заглиблений у себе *саядо*, що займається самоспогляданням: перед ним падають ниць і бізнесмени, і університетський професор, і міністр.

Буддизм на практиці гальмує зростання національної буржуазії, майнове розшарування сільських жителів, пролетаризацію їхніх низів, поповнення найманої армії праці. Потрапивши у скрутне становище, буддист не бажає люмпенізуватися, а йде у монастир, де може одержати мінімально необхідне для підтримки свого життя і людської гідності.

Питання до самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що таке «свобода совісті»?
2. Назвіть правові аспекти свободи совісті і релігії в Україні.
3. Охарактеризуйте проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні.
4. Конституція та закони України про свободу совісті.
5. Які основні принципи свободи совісті Ви знаєте?
6. Свобода совісті й толерантність.
7. Свобода релігії і свобода віросповідання: спільне й відмінне.
8. Назвіть державні гарантії свободи совісті в Україні.
9. Які основні пріоритети державної політики щодо релігії та церкви в Україні?
10. Назвіть міжнародні правові документи про гарантування свободи релігії.

Теми рефератів

1. Свобода совісті як одна з невід'ємних свобод людини.
2. Свобода совісті і толерантність.
3. Історичні корені і суспільна практика релігійного вільнодумства.
4. Свобода совісті — правова основа співіснування різноманітних релігійних напрямів і церковних організацій в Україні.
5. Взаємодія релігії та політики в сучасному світі.
6. Взаємодія релігії та економіки в сучасному світі.
7. Особливості взаємовідносин церкви і держави в Україні.
8. Міжнародні правові норми про свободу совісті.
9. Принципова різниця ставлення до підприємництва в православ'ї, католицизмі та протестантизмі.
10. Ставлення до підприємництва в ісламі.

Література

1. Про свободу совісті та релігійні організації: Закони України // Закон України. — 1996. — Т. 1.
2. *Бабій М.Ю.* Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К., 1994.
3. Гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті. — К., 2004.
4. *Докаш В.І.* Загальне релігієзнавство: Навч. посіб. для студентів ВНЗ. — Чернівці: Наші книги, 2012.
5. Законодавство України про релігію і церкву. — Суми, 2008.
6. *Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А.* Релігієзнавство. — К., 2002.
7. *Кислюк К.В., Кучер О.М.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К., 2004.
8. *Кондратьєв А.І.* Сучасне релігієзнавство. — К., 2011.
9. Свобода віровизначення. Церква і держава в Україні. — К., 1994.
10. *Лубський В.І., Теремко В.І. Лубська М.В.* Релігієзнавство. — К., 2003.

11. Основи релігієзнавства: Підручник. — Чернівці, 2010.
12. Практичне релігієзнавство / За ред. проф. А. Колодного і Л. Филиповича; Нац. акад. наук України, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2012.
13. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. — К., КНЕУ, 2005.
14. *Присухін С.І.* Релігієзнавство. Хрестоматія: Навч.-метод. посібник. — К.: КНЕУ, 2010.
15. *Гнот С.* Релігієзнавство: Навчальний посібник /. — Львів, 2011.
16. *Смоленський В.І.* Релігієзнавство: Навчальний посібник. — Кам'янець-Поділ., 2011.
17. *Лубський В.І.* Релігієзнавство: Підручник. — К.: Академвидав, 2008.
18. Релігієзнавство: словник термінів і понять. — Л.: ЛьвДУВС, 2013.
19. *Чекер Р.О.* Релігія — основа буття: Навчальний посібник. — К., 2008.
20. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985—1999. — К., 2000.
21. *Яроцький П.Л.* Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). — К.: Кондор, 2013.
22. *Яртись А.В.* Релігієзнавство: Навч. посіб. — К.: Знання, 2010.

ДОДАТКИ

1. Дати найважливіших неперехідних свят православної церкви.

Свято	Дата нов. ст.
Різдво Христове	07.01
Обрізання Господнє; Василя Великого (379)	14.01
Хрещення Господнє; Богоявлення	19.01
Трьох святителів (Василя Великого, Григорія Богослова і Іоанна Златоуста)	12.02
Стрітєння Господнє	15.02
40 мучеників, що мучилися в Севастійському озері (бл. 320)	22.03
Алексія, людина Божа (411)	30.03
Благовіщення Пресвятої Богородиці	07.04
Великомученика Георгія Переможця (303)	06.05
Апостола і євангеліста Іоанна Богослова (98 — 117)	21.05
Перенесення мощів святителя Миколи (1087)	22.05
Рівноапостольних Мефодія (885) і Кирила (869), вчителів словенських	24.05
Різдво Іоанна Хрестителя	07.07
Апостолів Петра і Павла (бл. 67)	12.07
Рівноапостольного князя Володимира (1015)	28.07
Пророка Іллії (IX ст. до Р. Х.)	02.08
Великомученика і цілителя Пантелеймона (305)	09.08
Хрещення Русі. Сім мучеників Маккавеїв (166 до Р. Х.)	14.08
Преображення Ісуса Христа (Спасів день)	19.08
Успіння Пресвятої Богородиці	28.08
Усікновення голови Іоанна Предтечі	11.09
Початок церковного новоліття; Семенов день (Сімеона Стовпника) (459)	14.09
Різдво Пресвятої Богородиці	21.09
Воздвиження Чесного Христа Господнього	27.09
Покрова Пресвятої Богородиці	14.10
Великомученика Димитрія Солунського (бл. 306)	08.11
Собор Архистратига Михаїла	21.11
Апостола Филипа. Заговини на Різдвяний Піст	27.11
Введення в храм Пресвятої Богородиці	04.12
Великомучениці Катерини (бл. 313)	07.12
Апостола Андрія Первозваного (62)	13.12
Великомучениці Варвари (бл. 306)	17.12
Святителя Миколи Чудотворця (бл. 345)	19.12
Зачаття прав. Анною Пресвятої Богородиці	22.12

2. Єврейський календар

В основі єврейського сонячно-місячного календаря, який є і релігійним, покладено принцип: в сонячному році міститься 12 повних місячних місяців і одна третина. Тому рік в сонячно-місячному календарі може складатись або з 12, або з 13 місячних місяців. Вставка 13-го місяця в іудеїв відбувається 7 разів за 19 років. Тому при накладанні григоріанського сонячного календаря на сонячно-місячний єврейський календар для визначення дат за новим стилем дані будуть мінятися. Так, *Новий рік*, за іудейським календарем, починається у місяць *Тишри*, який припадає в одному році на григоріанський вересень, а в іншому році — на жовтень.

Співвідношення дат єврейського і григоріанського календарів

Дата григоріанського календаря, на яку припадає 1 Тишри (Новий рік)	Кількість днів у році
27.09.2003 субота	355
16.09.2004 четвер	383
04.10.2005 вівторок	354
23.09.2006 субота	355
13.09.2007 четвер	383
30.09.2008 вівторок	354
19.09.2009 субота	355
09.09.2010 четвер	385
29.09.2011 четвер	354
17.09.2012 понеділок	353
05.09.2013 четвер	385
25.09.2014 четвер	354
14.09.2015 понеділок	385
03.10.2016 понеділок	353
21.09.2017 четвер	354
10.09.2018 понеділок	385
30.09.2019 понеділок	355
19.09.2020 субота	353

3. Буддійський календар

Цей календар сонячно-місячний, з 60-річним циклом, складається з 22 років зі вставленим 13-м місяцем і з 38 звичних років, в яких нараховується по 21 911 і 21 912 діб. Через кожні 600 років при лічбі днів робиться вставка цілого місяця у 30 днів. Початок кожного року 6-річного буддійського сонячно-місячного календаря припадає на період з 22 січня до 28 лютого (включно) за григоріанським календарем.

До того ж кожен рік циклу має назву тварини і колір, в яких уособлюється позитивні чи негативні риси, які треба очікувати від наступного року. Наприклад, за уявленням китайців, синій колір — це колір дерева, червоний — вогню, жовтий — землі, білий — металу, чорний — води.

Назви і початок років в 60-річному циклі буддійського календаря

Рік 60-річного циклу	Рік григоріансько календаря	Початок року за григоріанським календарем	Назва тварини і колір
19	2002	12.02	Чорний кінь
20	2003	01.02	Чорна вівця
21	2004	22.01	Синя мавпа
22	2005	09.02	Синій півень
23	2006	29.01	Червоний пес
24	2007	18.02	Червона свиня
25	2008	07.02	Жовта миша
26	2009	26.01	Жовта корова
27	2010	14.02	Білий тигр
28	2011	03.02	Білий заєць
29	2012	23.01	Чорний дракон
30	2013	10.02	Чорна змія
31	2014	31.01	Синій кінь
32	2015	19.02	Синя вівця
33	2016	08.02	Червона мавпа
34	2017	28.01	Червоний півень
35	2018	16.02	Жовтий пес

4. Мусульманський календар

Коран (Сура 9, 36-37) визначив число місяців у календарному році: «...кількість місяців у Аллаха — дванадцять місяців... Вставка — тільки збільшення невір'я...», тобто їх повинно бути 12, вставка додаткового 13-го місяця заборонялася вже в 631 р. Через декілька років після смерті Мухаммеда халіф Омар запровадив місячний календар в державний ужиток. Було вирішено також вважати роки від переселення (хіджри) пророка Мухаммеда із Мекки до Медини — від 16 липня 622 р. Таким чином, зрозуміло, що в доісламський період араби мали сонячно-місячний календар. Аль Біруні так розповідає про це: «І ось вони (араби) навчилися у євреїв, що були їх сусідами, додавати до року місяці — це було десь за 200 років до хіджри — стали робити з місяцями те саме, що робили євреї, тобто додавати до місяців надлишок часу між їх місяцем і роком до сонця, коли цей надлишок складе повний місяць». Вставку додаткового місяця було названо *насі*.

Після відміни вставки 13-го місяця для пристосування до змін фаз Місяця в мусульманському календарі, що складається з 12 місяців, приймається, що всі непарні місяці мають до 30 діб, всі парні — до 29 діб. Таким чином, рік мусульманського календаря складається з 354 днів, однак такий календарний рік на 0,36 доби коротший, ніж тривалість 12-місячних астрономічних місяців. Отже, щоб утримати початок повного Місяця з першого числа місяця, до останнього місяця року протягом кожних 30 років додають один день.

Співвідношення дат мусульманського і григоріанського календарів

Рік хіджри	Кількість днів у році	Дата григоріанського календаря і день тижня, на який припадає початок року
1424	354	04.03.2003 (вівторок)
1425	354	22.02.2004 (неділя)
1426	355	10.02.2005 (четвер)
1427	354	31.01.2006 (вівторок)
1428	355	20.01.2007 (субота)
1429	354	10.01.2008 (четвер)
1430	334	29.12.2008 (понеділок)
1431	355	18.12.2009 (п'ятниця)
1432	354	08.12.2010 (середа)
1433	354	27.11.2011 (неділя)
1434	355	15.11.2012 (четвер)
1435	354	05.11.2013 (вівторок)
1436	355	25.10.2014 (субота)
1437	354	15.10.2015 (четвер)

Навчальне видання

Кучера Тетяна Михайлівна

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Редактор *В. Македон*
Коректор *О. Щербак*
Верстка *О. Ковальчук*

Підп. до друку 16.03.2016.
Формат 60×84/8. Друк. арк. 08,00.
Зам. 15-5133.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua